

**"...FÖRA DEM TIL BÄTTRE LIUS
I CHRISTENDOMEN..."**

**Undervisningen vid Jukkasjärvi skola
och i Jukkasjärvi församling
åren 1744-1820.**

SOLVE ANDERZÉN

Redaktörens rader

Forskningsarkivet i Umeå syftar till en nära samverkan mellan arkiven och forskningen vid universitetet. Fördenskull utger Forskningsarkivet källskrifter i skriftserien URKUNDEN. Där publiceras valda akter och dokument ur våra arkiv, som blivit aktuella i pågående forskning och utbildning vid universitetet.

På motsvarande sätt presenteras vetenskapliga framställningar och bearbetningar av det historiska källmaterialet i rapportserien SCRIPTUM. Syftet med denna serie kan anges i följande huvudpunkter. Publikationsserien SCRIPTUM skall

1. utge forskningsmässiga kommentarer till utgåvor av källskrifter i Forskningsarkivets källserie URKUNDEN,
2. publicera andra forskningsrapporter med anknytning till Forskningsarkivets verksamhet, som befinns vara angelägna för den vetenskapliga metodutvecklingen och debatten,
3. publicera framställningar av t ex lokalhistorisk karaktär av mer allmänt intresse för Forskningsarkivets verksamhet och för en bredare allmänhet.

Härmed önskar Forskningsarkivet inbjuda alla intresserade till läsning och till att genom egna bidrag delta i utgivningen av skriftserien SCRIPTUM för ett ökat meningsutbyte inom och mellan olika discipliner vid vårt och andra lärosäten.

För Forskningsarkivet i Umeå

Egil Johansson

F Ö R Ö R D

Forskningsarkivet publicerar i detta nummer av SCRIPTUM för första gången en licentiatavhandling. Genom universitetets samarbete med Teologiska fakulteten i Uppsala har Sölve Anderzén kunnat genomföra sina studier vid Forskningsarkivet i Umeå kring Jukkasjärvi församling och skola. Arbetet har bedrivits inom det av Riksbankens Jubileumsfond stödda projektet "Prästen som folkuppfostrare. Prästens roll i norrländskt samhällsliv före folkskolans genomförande."

Umeå i september 1989

Egil Johansson

I N N E H Å L L S F Ö R T E C K N I N G .

1.	Inledning	s. 5
2.	Källorna	s. 7
	2.1. Otryckta källor	s. 7
	2.2. Tryckta källor	s. 9
	2.3. Samtida litteratur och beskrivningar	s. 9
3.	Bakgrunden	
	3.1. Jukkasjärvi församling	s. 11
	3.2. Missionsarbete, ekonomiska och politiska strävanden	s. 12
	3.3. Församlingsborna	s. 16
	3.4. Sammanfattning	s. 19
4.	Undervisningsverket	
	4.1. Kyrkans undervisning intill 1700-talets början	s. 20
	4.2. 1723-års kungliga förordning	s. 25
	4.3. Direktionen för Lappmarkens Ecklesiastikverk	s. 30
	4.4. Sammanfattning	s. 37
5.	Språkfrågan fram till mitten av 1700-talet	s. 39
	5.1. Sammanfattning	s. 53
6.	Böckerna	
	6.1. Skolans läroböcker	s. 54
	6.2. Bibliografiska notiser	s. 65
	6.3. Sammanfattning	s. 70
7.	Scholan, 1744 - 1751, Lars Engelmark	s. 72
8.	Scholan, 1752 - 1760, Isac Grape	s. 77
9.	Scholan, 1761, Nils Ol. Gran	s. 80
10.	Scholan, 1762 - 1763, Carl Olof Brunnius	s. 83
11.	Scholan, 1764 - 1774, Jacob Turdfjell	s. 85
12.	Scholan, 1775 - 1804, Pehr Grape	s. 89
13.	Scholan, 1805 - 1820, Pehr Palmgren	s. 94
14.	Avslutning	s.100
	Källor och litteratur	s.101
	Förkortningar	s.111
	Bilagor	s.112
	1.Kyrkoreglemente för Lappmarks Församlingarna.	
	2.Instruction för Inspectorer och Scholae-Mästare.	
	3.Karta över Torne Lappmarks område.	
	4.Skiss över Jukkasjärvi före byaskiftet 1921.	
	5.Skiss Jukkasjärvi lappskola 1726, rekonstruktion.	
	Excerpter	s.131
	Handlingar rörande bl.a. undervisningen vid Jukkasjärvi schola	

/blank sida/

1. I N L E D N I N G.

Vid ingången av 1700-talet var det inre av Torne Lappmark fortfarande och till största delen en ödemark med fåtalig befolkning. De huvudsakliga näringarna var renskötsel, jakt och fiske. Främst beboddes området av samer. Bergsbruk och nybyggesverksamhet befann sig på ett inledande stadium och berörde endast i begränsad omfattning Jukkasjärvi församlings område. Endast ett litet antal familjer var i begreppets gängse betydelse fast bosatta bl.a. vid kyrkbyn. För den övervägande delen av allmogen skiftade uppehållsorterna under de olika årtiderna och över längre tidsperioder beroende på näringsfånget och dess förutsättningar. Befolkningens naturliga näringsutrymme var sedan lång tid områdena allt från skogslandet i lappmarkens inland, västerut och norrut över fjällen samt ned till kusten, havet och öarna. Riksgränser (bl.a. 1751-års gränsdragning mellan Norge och Sverige) kom att på ett olyckligt och onaturligt sätt dras rakt igenom ett av allmogen under århundraden nyttjat område. Under 1600-talet hade samhällets funktioner koncentrerats till kyrkplatserna. Jukkasjärvi kyrkby var tings-, marknads- och skatteuppbördsplats. Den kyrkliga verksamheten hade avgörande betydelse inte bara för själavården utan också för kolonisationen av området bl.a. genom att allmogens anknytning till församlingskyrkan gjordes fastare.

De tidiga missionsförsöken hade icke burit de förväntade frukterna och vid ingången av 1700-talet var kristendomskunskapen fortsatt mycket låg inom området. Kraftfulla insatser fordrades och därför inrättades bl.a. särskilda lappskolor vid moderkyrkorna inom lappmarkerna.

Avsikten med föreliggande uppsats är att undersöka hur kristendomsundervisningen bedrevs i Jukkasjärvi församling och främst vid den s.k. Lappskolan i Jukkasjärvi. Lappskolan var i verksamhet från den 14 jan. 1744 till den 25 jan. 1820. Undersökningen begränsas i att första hand till att omfatta denna tidsperiod.

Inledningsvis redovisas i mycket skissartad form den historiska bakgrunden fram till ca 1750. Likaså redovisas, i förkortad form och mer allmänt, kyrkans undervisning, och de anstalter som, främst under början av 1700-talet, vidtogs för att förbättra denna.

Ett kapitel ägnas åt frågan om vilket språk, lappska eller finska, som skulle användas vid undervisningen. I detta kapitel belyses främst den allmänna situationen i församlingen vid tidpunkten för skolans start. Utvecklingen och förhållandena vid skolan framgår efter hand som denna beskrives. De böcker som använts vid skolan skall översiktligt redovisas. I den mån böckerna med säkerhet kan identifieras kommer mer utförliga bibliografiska notiser att presenteras.

Avslutningsvis genomförs en beskrivning av hur skolverksamheten bedrivits under olika tidsperioder. Tidsperioderna sammanfaller med skolans sju skolmästares olika tjänstgöringstid vid skolan.

De 187 gossarna och 78 flickorna, vilka varit elever vid skolan, kommer att redovisas i en kommande uppsats. Denna kommer att bestå av ett försök till rekonstruktion av den förkomna elevmatrikeln för skolan. Rekonstruktionen kommer att utföras med hjälp av bl.a. uppgifter från berättelser och visitationshandlingar från skolans verksamhet. När matrikeln föreligger planeras att med hjälp av bl.a. husförhörslängdernas uppgifter följa eleverna, om möjligt individ för individ, och därvid närmare studera kristendomsundervisningen ur olika aspekter. Utvärderingen beräknas redovisas i en kommande tredje uppsats.

För att nå en bättre förståelse av områdets särskilda förutsättningar har ett omfattande litteraturstudium gjorts. En bygds historia och förutsättningar under en tidsperiod är i avgörande grad beroende av den föregående tidens utveckling. Det föregående omformas och återfinns och påverkar det senare. Därför har det varit nödvändigt att studera området från ett flertal utgångspunkter. Missions-, religions- och undervisningshistoriska aspekter har studerats. Kunskap om samernas historia, bebyggelse- och kolonisationshistoria, judiciella frågor, befolkningsrörelserna med flyttningar mellan ex. Sverige och Norge, nybyggsverksamheten etc. är alla nödvändiga delar för en ökad förståelse av den livsmiljö i vilken den intensifierade kristendomsundervisningen skulle bedrivas. Dessa litteraturstudier har redovisats i en särskild arbetsrapport ("Lappmarken i litteraturen". Valda studier inom ett forskningsprojekt. Scriptum Nr 11, maj 1989. Rapportserie utg. av Forskningsarkivet vid Umeå Universitet.).

Kungliga Direktionen för Lappmarkens Ecklesiastikverk var från år 1739 det överordnade och samordnande organet för undervisningen i Lappmarken. Av praktiska skäl kommer denna oftast att endast kallas för Direktionen. På liknande sätt kommer Härnösands domkapitel att nedan kallas enbart för domkapitlet.

Språkbruket att använda same eller lapp, och ordsammanställningar med dessa ord som förled, är endast beroende av det vanliga språkbruket vid de tidpunkter och sammanhang som diskuteras.

2. K Ä L L O R N A.

Ett rikhaltigt källmaterial föreligger såväl i form av tryckta som otryckta källor. Dessa redovisas enligt följande:

- 2.1. Otryckta källor = arkivhandlingar; protokoll, brev etc.
- 2.2. Tryckta källor = publicerade excerpter ur olika arkiv,

De otryckta källorna bedöms vara tillförlitligare än de tryckta källorna. Detta motiveras med att läs- och skrivfel samt tolkningar kan förekomma vid excerperingen.

Vid sidan av dessa källor förekommer ett antal samtida skribenters sammanfattande beskrivningar (enligt dåtida språkbruk ofta kallade för *RELATION* eller *BESKRIFNING*). I regel är dessa enskilda personers, prästers eller andra tjänstemäns, rapporteringar och beskrivningar. Dessa samtida dokument, vilka föreligger såväl tryckta som otryckta, utgör ofta ett ögonvittnes beskrivningar men kan även vara en form av diskussionsinlägg eller ett slags försvar för egna ställningstaganden. I framställningen kommer detta att diskuteras efterhand som de presenteras. Här nedan redovisas dessa översiktligt under rubriken:

- 2.3. Samtida litteratur och beskrivningar.

2.1. OTRYCKTA KÄLLOR.

Ett viktigt källmaterial finns i Härnösands Domkapitels arkiv. Härnösands stift bildades år 1647 genom en klyvning av ärkestiftet. Visitationsprotokoll, ämbetsberättelser från församlings- och skolverksamhet, manualhandlingar etc. kompletterar sinsemellan varandra så att en relativt heltäckande följd av källor föreligger för åren 1744 - 1820. Ansvaret för undervisningsverket i Lappmarken åvilade från år 1739 Kungliga Direktionen för Lappmarkens Ecklesiastikverk. Genom en reform år 1801 avvecklades Kanslikollegium och med undervisningen sammanhörande frågor kom att sammanföras under Kanslersgilletts ansvar. Fr.o.m. 27 nov. 1801 återfinns lappmarksärendena i Kanslersgilletts protokoll. År 1809 överfördes enligt den nya kansliordningen ansvaret till Kanslistyrelsen. Direktionens, Kanslersgilletts och Kanslistyrelsens skrivelser till domkapitlet har använts. Domkapitlet sände in årliga berättelser och redovisningar över undervisningen i Lappmarken. Årligen äskades medel inför det kommande verksamhetsåret. Ledningen för Lappmarkens undervisningsverk översände, i regel under november månad, förslag till stat inför det kommande året till domkapitlet. Samtidigt redovisades kommentarer till domkapitlets rapport. I denna brevväxling återfinns många uppgifter som berör de olika lappskolorna. Utöver ovan redovisade handlingar har också K.M:ts skrivelser till domkapitlet och domkapitlets s.k. Lappmarkshandlingar använts.

De äldre handlingarna i Jukkasjärvi kyrkoarkiv är i likhet med Härnösands Domkapitelsarkivs äldre handlingar inlevererade till landsarkivet i Härnösand. Genom Kungligt brev den 25 jan. 1843 gavs tillstånd till Jukkasjärvi församlings kyrkoherdes flyttning till Vittangi. Prästgården i den gamla kyrkbyn Jukkasjärvi hade brunnit ned år 1836. Vinterbetet för renarna i jukkasjärviområdet hade varit dåligt under en lång följd av år, vilket medförde svårigheter att samla lappallmogen vintertid vid kyrkan. Bebyggelsen hade vuxit starkt i de östliga delarna av pastoratet. Jukkasjärvi kyrka var i stort behov av reparation. I Vittangi by hade kyrkogård redan anlagts och sockenstämman hade år 1837 i mars månad beslutat att hos K.M:t anhålla om att få uppföra kyrka och prästgård. M a o fanns många skäl som talade för en flyttning. Delar av församlingens kyrkoarkiv har gått förlorade och det troliga är att detta har skett i samband med flyttningen och prästgårdsbranden. Av äldre handlingar med betydelse för denna undersökning återstår följande:

<u>Födelse o dop</u>	1719-1751, 1792-1842;
<u>Kommunionlängd</u>	1774-1807;
<u>Lysning o vigsel</u>	1720-1751, 1792-1842;
<u>Död o begravning</u>	1719-1742, 1792-1842;
<u>Kyrkoräkenskaper</u>	1783-1850;
<u>Husförhörslängder</u>	1765-1794, 1783-1793, 1795-1827.

Det s.k. Jungs familjeregister som omfattar åren 1719-1923 är en rekonstruktion med hjälp av de äldre källorna.

Kungliga Direktionen över Lappmarkens ecklesiastikverks arkiv överlämnades den 5 dec. 1893 till Riksarkivet från Statskontoret. Direktionens, Kanslersgillets och Kanslistyrelsens arkiv med protokoll i lappmarksärenden, brev och koncept, K.M:ts brev, inkommande skrivelser m.fl. handlingar har använts som källor. Främst används dessa handlingar för att komplettera bl.a. de brutna följderna av visitationshandlingar från skolan i domkapitlets arkiv.

Jukkasjärvi Tingslags domböcker från lagtima ting åren 1737-1824 har använts. Domböckerna förekommer i två versioner, dels originaldomböcker som förvaras på landsarkivet i Härnösand och dels renovationer vilka förvaras i riksarkivet. Renovationerna är samtida avskrifter av originalprotokollen. Här har det bedömts tillräckligt att endast granska originaldomböckerna. Häradsrättens ting hölls regelbundet vid marknadstiden i Jukkasjärvi. Den årliga marknaden började i regel direkt efter Trettondagshelgen. De bouppteckningar som återfinns i dombokseriens senare delar innehåller tyvärr ej några direkta upplysningar om innehav av t.ex. böcker eller religiös litteratur. Saköreslängderna med anteckningar om t.ex. utdömda böter till kyrkan etc. har granskats.

Norra lappmarkens fögderiarkiv innehåller bl.a. kronoräkenskaper och uppbörds- och jordeböcker. Dessa är synnerligen tydligt och väl förda och utgör ett komplement till familjeregistret och husförhörslängdernas personuppgifter. Uppbörds- och jordeböckerna är uppställda byavis.

Förste teologiprofessorn vid Upsala Akademi, Daniel Diurberg, avgav år 1722 ett Oförgripeligt förslag om lapparnas undervisning i deras Christendom. Förslaget föreligger i minst två

versioner där det ena ingår i domkapitlets i Hernösand arkiv under år 1730, och det andra i riksarkivet, Acta Ecclesiastica 8. Förslaget i riksarkivet är daterat 20/6 1722. Diurberg var förespråkare för att undervisningen skulle bedrivas vid fasta skolor.

2.2. TRYCKTA KÄLLOR.

Bland de tryckta källor som använts är bl.a.:

Nordberg, E., Källskrifter rörande kyrka och skola. Denna urkundsamling är resultatet av ett omfattande excerperingsarbete av arkivhandlingar som berör kyrkans och skolans utveckling i Lappmarken. (Kyrkoherde Erik Nordbergs efterlämnade arkiv- och manuskriptsamling ingår i forskningsarkivet vid Umeå universitet. I forskningsarkivets skriftserie SCRIPTUM NR 4 har en förteckning över Nordbergs arkiv blivit tillgänglig.)

Fellman, I., Handlingar och uppsatser, I - IV är ett urkundsmaterial som omfattar fyra större volymer. Tidsperioden är i första hand 1600 - ca 1850. I den andra volymen är sådana handlingar som främst berör undervisningväsendet samlade.

2.3. SAMTIDA LITTERATUR OCH BESKRIVNINGAR.

Kronofogde Anders Hackzell avlämnade den 6 maj 1738 en Beskrifning om Torneå och Kemi Lappmarcker. Hackzell (1705-1757) var kronofogde i Torne och Kemi Lappmarker sedan den 22 april 1733. Med omsorg och tydlighet har Hackzell beskrivit framförallt bosättnings- och näringsförhållandena sådana de var mot slutet av 1700-talets förra hälft. Beskrivningen ingår i Isak Fellmans "Handlingar och uppsatser, I". Underlaget är den kopia av beskrivningen som finns i svenska riksarkivet. I den mån som Hackzells "Beskrifning ..." används som källa bedöms den som fullt tillförlitlig.

Högström, P., Beskrifning öfwer Sweriges Lapmarker 1747 tillkom sedan Högström i drygt ett halvt årtionde arbetat som missionär bland främst Kaitumlapparna och som kyrkoherde i Gellivare församling. Högströms sakkännedom om bl.a. de samiska förhållandena bygger på självsyn. Här skall inte diskuteras Högströms propåer om t.ex. samernas ursprung utan dessa hänförs till en gången tids teoribildningar. Däremot redovisas Högströms diskussion om samiskans ställning som undervisningsspråk etc. Högström var anhängare av en helsamisk linje. Högström hade lärt sig samernas språk först hos Pehr Fjellström i Lycksele och kom att lära sig den Lulesamiska dialekten s a s på fältet. Högström skriver s.70f.:

"...Och emedan jag i öfrigt uti alla de skiljaktiga Lapska böcker, som aldramäst i orthographien varit oense, ei funnit så stor olikhet, som uti några Swenske skrifter hwilka tid efter annan utkommit efter de dialecter,

som i åtskillige Svenska Provincier talas - - - så holder jag likväl före , at de ändå wid Lapska hälre böra hollas under deras Christendoms inhämtande och bokliga konstners idkande..."

Vi skall nedan redovisa diskussionen om lämpligaste undervisnings- och gudstjänstspråk i Jukkasjärvi församling. När vi därvid använder Högström som källa kommer vi att beakta den tydliga programförklaring han gjorde. M a o bedömer vi att Högström undervärderar de svårigheter som förelåg vid användandet av de tillgängliga samiska böckerna i de nordliga lappmarkerna, och därmed också brister i saklighet.

De s.k. Prästrelationerna, som ligger till grund för Johannes Schefferus' bok om samerna och som senast utgivits i faksimileutgåva, som nr 27 i Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar, bedöms ha ett högt källvärde. Bruket av dem måste dock ske kritiskt och med hänsyn till att de präglats av uppgiftslämnarnas tidsbild etc.

Johan Elers (1730-1813) var under en följd av år sekreterare vid Direktionen för Lappmarkens Ecklesiastikverk. År 1793 entledigades Elers från sin tjänst som statstjänsteman. Lappmarksbeskrivningen omfattar drygt 1500 handskrivna sidor i folioformat. Manuskriptet förelåg troligen färdigt år 1800 enligt ett i volymen infästat brev från Samuel Hermelin daterat den 12/12 1800. Beskrivningen ingår i Direktionens arkiv. Som källor för beskrivningen har Elers bl.a. använt såväl Direktions arkiv som andra ämbetsverks arkivalier. Beskrivningen är till en del försedd med notapparat med källhänvisningar. I den mån vi använder beskrivningen som källa betraktas den som en bearbetning.

Kyrkoherden i Jokkmokks församling Jonas Hollsten skrev år 1768 en Berättelse om Christendomens början och fortgång i Lappmarken. Manuskriptet återfinns i Vetenskapsakademiens handskriftssamling. Hollsten kom år 1749 som skolmästare till Jokkmokk. Han utnämndes till kyrkoherde för pastoratet år 1757. Vi bedömer att hans redovisning har högt källvärde.

3. B A K G R U N D E N.

3.1. JUKKASJÄRVI FÖRSAMLING.

När konung Karl IX vid sekelskiftet år 1600 föranstaltade om att de kyrkliga förhållandena skulle ordnas för den inre Lappmarken bestämdes bland annat att Torneå Lappmark skulle bilda eget pastorat. *Tenáteki* (Enontekis) tänktes vara centrum och där skulle också kyrkoherden vara bosatt. I kunglig instruktion befalldes den 20 okt. år 1606 att "...*Uthi Torne skall Kyrckian och Prästegården bygges uthj Tenataki. Och efter Lapperne uthj Tinghwara och Segwara faller beswärligitt om sommartidh att före theres dödhe till Tenataki Kyrckieplatz, derföre så skole H.K.M:tz Uthskickedhe tilseije them, att the måge bygge efter som the begeret hafwe ett Cappel widh SimoJerfwi, uthj huilket Cappel och Presten understundom när lägenheten så medhgifwer skall hålla Tidegerdh.*"¹

I en, av en kunglig kommission i juli månad år 1607, avgiven relation beskrivs hur kyrkobyggandet i Torne Lappmark pågår. Kyrkoherden "*Her Jöran Olaj*" är på plats med hustru och barn. Timmerstockar i tillräckligt antal har körts fram och man har avtalat om arbetskraft för att uppföra en kyrka "*effter det sätt som Öfre Torne bygd här*". Kapellet i "*Simoierfwij*" är ännu inte färdigt men man har föranstaltat om att det skall bli färdigt under sommaren (1607).²

Torne Lappmarks tid som självständigt pastorat blev kort. I och med konung Gustaf Adolfs förordnande, den 9 mars 1614, ålades Herr Knut, Kyrkoherde i Torneå, att "*vppehålle Gudztiensten för förbemelte Lapper uthi Thörnö Lappmarck*".³

De nordliga Lappmarkerna räknades ursprungligen till respektive kustförsamlingar. Kemi Lappmark avskildes från Torne Lappmark enligt Sveriges rikets residerande Råds skrivelse till biskopen i Åbo Isaac Rothovius den 16 mars 1633.⁴

Genom kungligt brev d.26 sept. 1673 görs kapellet vid *Simojärvi* till moderkyrka i det nybildade Jukkasjärvi pastorat, med Enontekis som annex. Efter riksdagen år 1747 kom Enontekis att utgöra självständigt pastorat från och med år 1748.⁵

Den söder om Jukkasjärvi församling liggande Gellivare församling bildades år 1742. Gränsen mellan dessa två församlingar fastlades år 1746. Därvid kom Kalixälvens dalgång att i stort bilda gräns mellan församlingarnas lappbyar.⁶

1 Nordberg 1973 s.32.

2 Nordberg 1973 s.34.

3 Fellman 1910-1915 II s.22.

4 Fellman 1906 III s.580f.

5 Bygdén 1923 II s.45; Grape 1853 s.85.

6 Öberg 1979 s.21.

3.2. MISSIONSARBETE, EKONOMISKA och POLITISKA STRÄVANDEN.

Det kyrkliga arbetet hade inletts redan under 1300-talet med att kustförsamlingarna organiserats. Även om tidiga missionsförsök hade ägt rum så kan man säga att den första organiserade missionen i Lappmarken skedde i och med reformationstiden. Konung Gustav Vasa utfärdade år 1526 ett öppet brev för vadstenamunken Bengt med uppmaning till fogdar och ämbetsmän att understödja Bengts planer och arbete. Bengt var på väg till Lappmarken för att undervisa lapparna i kristendom och hade också för avsikt att starta en skola för lapparnas barn. Missionären Michael sändes av konungen år 1559 för arbete i Torne Lappmark. Enligt kunglig befallning, Johan III i brev år 1574, ålåg det kyrkoherdarna att tillse att präster kunniga i det lapska språket vissa tider om året skulle undervisa lapparna. Karl IX var den konung som med stor iver tog sig an den lapska missionen. Därmed inleddes den tid, då de kyrkliga förhållandena i Lappmarken ordnades. Kyrkor och prästgårdar byggdes och särskilda kommissionärer utsändes för arbetets planering och genomförande. Den under 1500-talets mitt, av tre lapska bröder, uppförda kyrkan i Rounala blev landets nordligaste kyrkliga fäste för sin tid. Den Skytteanska skolans tillkomst under tidigt 1600-tal och dess verksamhet blev ett slags utgångspunkt och början för missionsarbetet i Lappmarken. Vissa försök gjordes att sända lappgossar till Uppsala för att utbilda dem till präster, men dessa försök ledde ej till något bestående resultat.⁷

Enligt Luthers lära var överheten var insatt av Gud. Till överhetens omsorger hörde också ansvaret för att hedniska undersåtar inom landets gränser omvändes och att avgudadyrkan avskaffades. Guds ord skulle rikligen predikas för alla undersåtar. När man under 1500- och 1600-talet fick ökad kännedom om den hedendom och avgudadyrkan som fanns inom rikets gränser uppfordrade det till ökade missionsinsatser.⁸ Säkerligen medverkade också det förhållandet att Damianus a Goes' Lappmarksbeskrivning (1540), Olaus Magnus' historieverk (1555) och Schefferus' Lapponia (1673) spreds utöver Europa och gjorde förhållanden i Lappmarken välkända också bland Europas bildade kretsar. Sveriges anseende som kristet land och stormakt "fläckades" av den utbredda hedendomen i Lappmarken.⁹

Lappmarken var inte bara ett missionsfält. Politiska och ekonomiska faktorer hade avgörande betydelse för de makthavandes insatser. Under Gustav Vasas tid ökade kronans behov av penninginkomster. Sedan gammalt hade birkarlarna svarat för skatteuppbörden i Lappmarkerna, med det undantaget att Ume Lappmark utgjorde sin skatt direkt till kronans fogde. Pite, Lule och Torne Lappmarker var utlämnade till birkarlarna. Av dessa Lappmarker var Torne den största och utgjorde halva birkarlaskatten. Då sträckte sig Torne Lappmark ända fram till den nordnorska kusten. Birkarlarna hade en oinskränkt rätt till den lönande

7 Haller 1896 s.5ff.; Hallencreutz 1983 s.84f.

8 Widén 1964 s.15f.

9 Kortfattade sammandrag av dessa historieverk lämnas i litteraturstudierapporten Anderzén 1989 - a Goes s. 92, Olaus Magnus s. 10f. och Schefferus s.87.

lappmarkshandeln och erlade en tribut till kronan för sina privilegier. Beskattningen av lapparna var därmed indirekt. Vid 1500-talets början utgjorde stadgeskatten för Torne Lappmark 16 timmer klockverk och 4 mårdskinns. Konungens bemödande att öka lappskatten blev tydligt år 1526. År 1528 fördubblades stadgeskatten för Torne Lappmark och utgick under två årtionden i pengar räknat till 56 mark årligen. Birkarlarnas handelsprivilegier stadfästes av konungen att fortsatt gälla. Omläggningen av systemet för skatteuppbörd innebar, att birkarlarnas rätt att uppbära skatt upphörde. Av 1553 års fogderäkenskaper framgår att utförliga mantalsförteckningar och skattelängder upprättats över Lappmarkerna. Därmed skedde övergången från ett äldre feodalt system med indirekta skatter till ett system med direkta skatter. Under åren 1553 och 1554 tillsattes särskilda lappfogdar som uppbär lappskatten och sakörena.¹⁰

I och med att mantalsförteckningar och skattelängder upprättats blev det tydligt vilka enskilda individer som erlade direkt skatt till kronan. Dessa undersåtar borde därmed rimligen anses som svenskar. I Torne Lappmark var den övervägande delen av befolkningen nomadiserande med vidsträckta markområden som sina naturliga näringsutrymmen. Resultatet blev att samerna vid kusten utmed Västerhavet, från Varangerfjorden och Vadsö i norr ända ned till Salangen och Ofoten i söder med hela fjällområdet innanför, var skattskyldiga till den svenska kronan. För Gustav Vasa framstod inte kronans skatterätt i dessa områden som något särskilt statsservitut inom danskt-norskt område. Området betraktades helt enkelt som svenskt territorium av den svenske konungen ty så långt som fogdarnas skatteupptagningsresor och handelsmännens rätt till havsfiske enligt kungligt privilegium nådde, så långt sträckte sig Sveriges rike. För dem som nyttjade dessa vidsträckta landområden innebar verkligheten att de ofta fick betala skatt till såväl ryska som dansk-norska och svenska skatteuppbördsmän.¹¹

Det under Gustav Vasas tid så framgångsrikt utvidgade skatteväldet följdes under 1560-talet av en betydligt kärvare hållning från dansk-norsk sida mot de svenska lappfogdarna. De norska befallningsmännens försök att hindra skatteuppbörden ledde till svenska protester. Vid gränsmötet i Flabäck år 1591 hävdades det norska kravet, att gränsen skulle utgöras av Kölen, vattendelaren mellan de båda rikena. Torne och Lule Lappmarkers fogdar hävdade den svenska kronans beskattningsrätt i området. I öster hade ryssarna brutit freden år 1590. I januari 1593 gav ryssarna upp och genom Teusinafreden år 1595 kom gränsen mellan Sverige och Ryssland att löpa ut i havet tre mil öster om Varanger. Hertig Karl hade drivit fredsverket och gränsstakningen mot Ryssland. Det särskilda intresset för ishavspolitikerna gällde att Danmarks och Rysslands besittningar skulle skiljas åt genom ett svenskt område. Den tidigare relativt betydelselösa gränsfrågan blev en förstarangsfråga mellan Sverige och Danmark under hela stormaktstiden.¹² Gränsregleringen med den nuvarande

10 Ö N H 1962 I s.266ff.; s.318f.

11 Ö N H 1962 I s.361ff.; Wikström 1982 s.36ff.

Gränsfrågorna behandlas utförligt av Wikström och det framgår tydligt hur dessa varit omstridda under de 800 år fram till år 1810 då Norrbottens län slutligt tar form.

12 Ö N H 1965 II s.3ff.; Wikström 1982 s.40f.

riksgränsen mot Norge tillkom på grundval av gränstraktaten år 1751.

De kyrkor som under 1600-talets första årtionden färdigställdes fick till stor del politisk betydelse. Det låg rikets undersåtar att besöka kyrkan och rätta sig efter de kyrkliga förordningarna. Det område som den svenska kyrkans församlingsarbete berörde borde kunna hävdas som svenskt territorium.

I början av 1600-talet skedde en reglering av lappmarkshandeln genom en radikal omläggning av marknadsplatserna. Omläggningen var förknippad med Karl IX:s omorganisation av Lappmarkernas kyrkliga förhållandena. I november år 1605 gav Konung Karl IX tydliga direktiv till Bärent von Kolen och Rasmus Nielsson inför deras lappmarksresa. Marknadsplatsen skulle vara där kyrkplatsen var. Tiderna bestämdes och handeln reglerades:

"...Til dedh Siuende, skole Fougdterne haffue itt noge och flitigt inseeende, att inge Birkarler effter denne dag skole fara kring om Lapmarcken och kiöpslage, såsom her till skedt är, widh lifzstraff tilgiörendes, uthan komme tilhopa på för:de tidher och Marknadz Platzer, som för:tt är, enn gong om åhrett, - - - Och skole för:de Birkarler ware förplichtede (huarie tuå) ophugge een Bodh och een Stuffua wid huar Marckjnadz Platz som de besökie, och ware Lapperne behielpelige att opbyggie Kyrckierne och Prestegårderne, så framptt de wele bruke någon handell medh Lapperne."¹³

Kapellet som byggdes vid "SimoJärffui" var avsett för Tingevara och Sieggevara lappbyar. Det var i första hand tänkt att brukas sommartid. Vintertid och vid marknaderna skulle Enontekis användas. Att däremot såväl Jukkasjärvi som Enontekis tidigt under 1600-talet kommit att användas som marknadsplatser är uppenbart. Enligt Tresk's karta över Torne Lappmark år 1643 är "Jokes Järff Kyrkia och Marcknatzplatz" utmärkt. Enligt ett tingsprotokoll från år 1656 tillsades lapparna att uppföra ett nytt kronoporste då det gamla var utruttnat och förfallet.¹⁴

Ytterligare en betydelsefull orsak till statsmakternas ökade intresse för Lappmarkerna är bergsbruket. Under stormaktstiden drevs silververk bl.a. i Pite och Lule Lappmark. Kronans intresse för de ädla metallerna -guld, silver och koppar- måste ses ur dessas betydelse för nationens ekonomi. Finansieringen av bl.a. trettioåriga-kriget och erläggandet av Älsvborgs lösen var avhängigt av den svenska kopparproduktionen. Kopparexporten försiggick så att kronan sålde hela kopparproduktionen - som hade monopoliserats i dess hand - åt köpmän, som sedan sålde varan på alla Väst-, Nord- och Mellan- Europas marknader.¹⁵ När det gäller bergverken var regeln den att kronan strävade efter att dessa skulle bedrivas av privata intressen. Bl.a. ansåg landshövdingen i Västerbotten Johan Graan, år 1670, att det vore

13 Bergling 1964 s.161ff.; HSH 1858 s.186f.

14 Bergling 1964 s.145ff, s.212f.; s.220f. Bergling anger att det troliga är att tillkomsten av marknadsplatsen i Jukkasjärvi hör samman med tiden för kapellbygget.

15 Heckscher 1980 s.101ff.

bäst att såväl Pite som Lule bergverk överläts till privatpersoner.¹⁶

År 1642 inrapporterades förekomsten av järnmalm i Junosuando. Bergsbruket där kom igång år 1647 i och med att en masugn uppfördes. Denna försåg Kengis stångjärnsverk med tackjärn. Kopparfyndigheten i Svappavaara var känd sedan början av 1650-talet. Brytningen påbörjades så att den första utskeppningen av ca 1000 kg koppar ägde rum från bruket år 1657. Dessa båda bergverk får anses som början av den senare så intensiva bergshanteringen inom Torne Lappmark.¹⁷

I och med lappmarksplakaten av år 1673 och år 1695 inleddes nybyggesverksamheten i Lappmarken. Bakgrunden för de mer konkreta åtgärderna i Lappmarken och för koloniseringen var kronans intresse för bergverken. För att driva bergverken var man helt beroende av att lösa transportfrågan med renars hjälp. Det tidiga 1600-talets misslyckade gruvhantering hade givit många samer bittra erfarenheter av transporter för bergverken. Ett påtagligt resultat var att många samer flydde från Pite och Lule Lappmarker. Tillspetsat kan det sägas: inga renar=inga bergverk. År 1670 redovisade landshövding Johan Graan sina idéer för hur lappmarkspolitikerna skulle kunna länkas in i nya banor. Detta skulle ske bl.a. genom att upprätta en jordebok, i den uttalade avsikten att få bättre kontroll av samerna och hur landets resurser nyttjades. Sedan denna kunskap inhämtats kunde man också få ett begrepp om vilken nybyggesverksamhet som var möjlig. Graan ansåg att det var nödvändigt att lantmätare och malmletare tillsammans genomförde denna resursinventering. För bergverkens del var det av största betydelse att samerna förblev i sin näring. Upphandlingen av deras tjänster för bergverken skulle ske genom frivilliga kontrakt. Ingen skulle tvingas till att utföra körslor. Landshövding Graan framhöll betydelsen av att landet var befolkat och även samernas omistlighet i händelse av fientliga anfall från Norge eller Ryssland. För Torne Lappmarks del framhölls den betydelsefulla kopparn och hur viktigt det var att orten kunde "*besättias och populeras*".¹⁸ I och med 1673 års plakat ökade den nybyggesverksamhet som inletts på 1660-talet i Torne Lappmark. I plakatet framhölls först och främst undervisningen av samerna. Vidare förutsattes samernas försörjning huvudsakligen vara renskötsel. På motsvarande sätt antogs nybyggarna kunna försörja sig genom jakt och fiske samt genom att hålla några kreatur. De två näringarna tänktes kunna bedrivas parallellt och utan att inkräkta på varandras näringsutrymme. Trots de 15 frihetsåren från skatt och frihet från knektutskrivning kom 1673-års plakat endast att

16 Awebro 1983 s.15f.

17 Lindmark 1963 s.17f.; Wennerström 1923 s.16ff. Sjangeli gruvfält (beläget 3 mil sydväst om Torne träsk och omkring 5 km från norska gränsen) bearbetades första gången mot slutet av 1690-talet. Smält-hytta för Sjangelimalmen anlades vid Vuolosjokk (beläget 2 mil från Jukkasjärvi och 12 mil från Sjangeli). År 1722 omtalas i Bergskollegiets relation till Kungl.Maj:t att kopparstrecken i Sjangeli hade lämnats öde för ett antal år sedan. Sjangeli gruvfält presenteras utförligt hos Awebro 1989 s.37-79. Malmbrytningsförsök företogs i ett flertal områden i Jukkasjärvi närhet, bl.a. under åren ca 1660-1710 i Raggisvaara ca 4 mil NV om kyrkbyn. En sammanfattande krönika över de lappländska malmfälten är Ahlström 1966 "De mörka bergen".

18 Fellman 1910-1915 I s.160ff.

locka ett litet fåtal nybyggare till Lappmarken. Vid det förnyade plakatet år 1695 tillkom ytterligare frihet genom att man efter frihetsårens utgång fortsatt skulle vara befriad från knektutskrivning, mantalspenningar och annat extra ordinarie. Vissa tydliga markering gjordes genom att svedjandet begränsades och överflödigt svedjande förbjöds. Nybyggaren var skyldig att bygga hus och aktivt ägna sig åt åkerbruk. Gränsdragningen mellan rennomadismen och nybyggesverksamheten gjordes tydligare. Nybyggaren fick köpa fiskerätt av vederbörande skattelandsinnehavare.¹⁹

3.3. FÖRSAMLINGSBORNA.

Vid början av 1700-talet dominerade den helnomadiserande fjällrenskötseln inom Jukkasjärvi församling (se karta Bil.3). Det gamla skattelandsinstitutet var i hävd. De administrativa lappbyarna *Siggevara* och *Tingevara* hade fått "underbyar" såsom *Rautisvuoma*, *Calixvuoma* (Kaalasvuoma), *Saarivuoma* och *Talma*.²⁰ Koloniseringen av området hade under mitten och senare delen av 1600-talet inletts i församlingens östra del, men i mycket blygsam utsträckning. Den kolonisering som skedde under 1700-talet skedde främst i form av en inre kolonisering, bl.a. genom övergång från rennomadism till fast bosättning. Därmed fick kolonisationen ett lugnt förlopp och nybyggesverksamheten tillväxte utan att området "drabbades" av några invasionsvågor.²¹

Lappmarksförsamlingens verksamhet måste utformas med särskild hänsyn tagen till befolkningens levnadssätt och huvudnäringar. Skillnaderna mellan kustförsamlingarna och lappmarksförsamlingarna var stora. I kustområdet hade socknarna vuxit fram och bebyggelsen till stor del koncentrerats kring kyrkbyarna. By-

19 Arell 1977 s.54-82. Arell anför som en allmän slutsats beträffande markutnyttjandets legislativa och kamerala förutsättningar, att lagstiftarna utgick ifrån ett läge med huvudsakligen samiskt resursnyttjande och anpassade nybyggarens aktionsramar därefter. Vidare och mer allmänt om de olika lappmarkerna hänvisas till följande arbeten. För förhållandena: i Pite Lappmark Bylund 1956 "Koloniseringen av Pite Lappmark tom 1867"; i Gällivare socken Hultblad "Flyttlapparna i Gällivare socken"; i Jokkmokk socken Hultblad 1968 "Övergången från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken" och Kvist 1989 "Rennomadismens dilemma. Det rennomadiska samhällets förändring i Tuorpon och Sirkas 1760-1860"; i Lule Lappmark Lundmark 1982 "Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångstsamhällets övergång till rennomadism i Lule lappmark"; i Kemi Lappmark Tegengren 1952 "En utdöd lapp kultur i Kemi Lappmark"; i norra Norge Björklund 1985 "Fjordfolket i Kvaenangen. Fra samisk samfunn till norsk utkant 1550-1980".

20 Arell 1977 s.259f.; s.271.

21 Arell 1977 s.17f. Den inre koloniseringen och övergången från rennomadism till fast boende medförde en förändring i samhällets struktur. Gränserna mellan samhällsgrupperna var flytande. Vem var lapp och vem var nybyggare? Vid undersökningen av rekryteringen till lappskolan i Jokkmokk diskuterar Henrysson problematiken (Henrysson 1988 "Lapp eller nybyggare"). Henrysson gör avgränsningen - lappbarn knutna till renskötseln och de gamla lappbyarna Jokkmokk, Sjukksjokk, Turpen och Sirkas - Nybyggarbarn av svensk eller finsk härkomst - lappska nybyggarbarn. Dit förs de vars far eller farfar var renskötande lapp vanligen skogslapp, som anlade nybygge.

organisationen utvecklades starkast i de områden där jordbruks- och boskapsskötsel var huvudnäringar. Storbyarnas uppkomst i övre Norrland kan sättas i samband med områdets kolonisering.²²

Den kyrkliga verksamheten i kustförsamlingarna och undervisningen där, kunde till skillnad från lappmarksförsamlingarna baseras på församlingsbornas möjligheter till regelbundna kyrkbesök. Avstånden var dock stora för många av församlingsborna och förhindrade söndagliga besök vid kustsocknens kyrka. Däremot utvecklades s.k. "kyrkturer" och "kyrkhelger" vilket medgav att undervisningen kunde bedrivas mer koncentrerat med delar av församlingen vid olika tillfällen.²³

Under 1700-talets mitt utgjordes den huvudsakliga delen av Jukkasjärvi församlings befolkning av nomader. År 1754 uppgick den totala befolkningen till 1390 personer. Av hela befolkningen var år 1774 endast 168 personer icke-nomader. Antalet icke-nomader antas vara lägre under förra delen av århundradet. År 1767 sjönk den totala befolkningen i Jukkasjärvi till 749 personer. Olika sjukdomar och dåliga betesförhållanden hade katastrofalt minskat renhjordarna. Många tvingades att bosätta sig vid de norska fjordarna och livnära sig med fiske och boskapsskötsel. Andra flyttade mot nedre Tornedalen för att där söka sin utkomst, eller till bottniska kusten och livnärde sig där med tiggeri. Genom att församlingens gränser dragits så att dess område täckte endast en del av befolkningens av hävd nyttjade näringsutrymme antecknades de flyttande som utflyttade ur församlingen. Efter någon tid och när de yttre förutsättningarna medgav det återgick en stor del av dem till den nomadiserande renskötseln och återfinns då antecknade som församlingsbor. Under senare hälften av 1700-talet började den fasta bosättningen alltmer inkräkta på renskötselns områden. Denna bosättning skedde inom Jukkasjärvi-lapparnas område, dels i sommarlandet genom ökad fast bosättning i Målselvs- och Bardu-områdena, och dels i vinterlandet genom den ökade nybyggesverksamheten i Kalix-, Torne- och Lainio- älvdalar.²⁴

Konkurrensen om näringsutrymmet ökade under 1700-talets senare del. Man skulle våga påståendet att ju mer bosättningen ökade i kyrkbyn desto svårare får den nomadiserande befolkningen att samlas till kyrkplatsen. Det är uppenbart att nybyggare använde även skogseld som medel för att "inmuta" sitt eget näringsutrymme. Genom skogselden ökade gräsväxten vilket gagnade i första hand boskapsskötseln. Skogseldens andra effekt var att renlavsmarkerna brändes sönder och därmed försvann vinterbetet för renarna.²⁵

22 Enequist 1935 s.171ff.; Isaksson 1967 s.69. Bebyggelsen i övre Norrlands kustland kom till stor del i gång under relativt kort tid, med början från 1300-talet. Detta gynnade uppkomsten av stora byar.

23 Bergling 1964 s.111f.; s.116ff. Vid visitation i Jukkasjärvi den 13/1 1746 föreslogs inrättandet av särskild Kyrko=Tour, RA KDL ink. skriv. 1741-1746 s.818-823. Se även nedan bl.a. Kap.7 och 9.

24 Ruong 1937 s.17ff.; Elers [1800] s.1092ff.

25 I visitationsprotokoll för Jukkasjärvi församling, 18/2 1816, HDA FIII bf:9, nämns att "...alla dessa mossahedar hafva nu genom vådeld afbrunnit och skola ej återväxa förr än på 50 år...". (Det traditionella svedjebruket för spannmålsodling var av begränsad omfattning och reglerat. Se även ovan s.16.)

Renskötseln bestämde avgjort församlingsbornas uppehållsorter. I korta drag skall vi redovisa den tänkta årsrytmen för renskötseln i Jukkasjärvi. Härvid återger vi i stora drag de resultat Israel Ruong redovisar för den äldre inhemska renskötseln i Jukkasjärvi.²⁶ Under vårperioden med den pågående kalvningstiden var man beroende av barmarksområde. Variationerna var stora, från övre barrskogsregionen under kalla vårar till det västliga kalvfjällsområdet under tidiga och varma vårar, m a o ett mycket vidsträckt område. Till sommarlandet, ner mot västerhavet och kusten, kom man under mitten av juni månad. I början av augusti återvände man österut. Höstflyttningen skedde långsamt och efter ett systematisk avbetande av lavbetet. Vårlandet nådde man i regel under oktober och november och var beroende av de första snöfallen varvid flyttningen övergick till slädflyttning. I regel inträffade man i närheten av platsen för vintermarknaden under december månad. För Jukkasjärvi del varierade de olika byarnas områden. De kortaste flyttningarna hade Rautasvuoma med sina sommarmarker vid riksgränsen och vintermarker i trakten av Jukkasjärvi kyrkby och den ca 10 km västerut belägna Kurravara by. De längsta flyttningarna företogs av Saarivuoma och Talma byar. Dessa utsträckte vintertid sina flyttningar ända ned mot Tornedalen, Anttis-området, och sommartid ändå ut på de norska öarna.

Att under dessa omständigheter samla allmogen till undervisning i kyrkbyn och vid moderkyrkan för några längre tider var svårt. Renskötseln var beroende av betesförhållanden etc., och därmed varierade år från år också tidpunkten för ankomsten till vintermarkerna och längden av vistelsen där. Vi skall nedan se hur undervisningsverket därför måste utformas med hänsyn till de rådande förutsättningarna. Detta ställde krav på kyrkan att finna sådana arbetsformer som kunde fungera. Såväl barn som vuxna skulle undervisas. De vuxna kunde inte under några längre tider vara borta från sitt näringsfång. Barn däremot skulle kunna inkvarteras för längre tider vid fasta skolor. Åsikterna om hur kyrkan skulle utforma sin verksamhet gick trots allt väsentligen i sår i en avgörande fråga. Trots att båda lägren hänvisade till att deras förslag baserades på att hänsyn togs till lapparnas levnadsart. Domkapitlet i Härnösand och prästeståndet hävdade att barnundervisningen i första hand skulle koncentreras till moderkyrkorna. Därjämte skulle prästerna i möjligaste mån följa och uppsöka lapparna under deras flyttningar. Direktionen ville däremot att undervisningen skulle bedrivas enligt norskt mönster. Prästerna skulle resa omkring bland lapparna och på detta sätt kunna ge en kontinuerlig undervisning. Domkapitlet hävdade att den lapska befolkningen var alltför gles för att en präst med någon framgång och nytta skulle kunna besöka dem. Direktionen fann att lapparnas ständiga flyttningar hindrade dem från att besöka moderkyrkorna. Frågeställningen kan förenklas till en fråga om i huvudsak fasta skolor, eller i huvudsak ambulerande undervisning. En frågeställning som varit aktuell under hela tidsperioden och funnit olika lösningar.²⁷

26 Ruong 1937 s.22ff.

27 Widén 1964 s.71ff. Nedan Kap. 7-13 redovisas de olika lösningarna för Jukkasjärvi församlings del. Olika metoder med ambulerande kateketer, kateketers "fasta skolor" på kyrkvallen etc. har prövats.

3.4. SAMMANFATTNING.

Sammanfattningsvis framstår det tydligt att den ekonomiska och politiska betydelsen av att organisera och administrera Lappmarken varit stor. Bergshanteringen och lappmarkshandeln var av vitalt intresse för hela landet. Likaså av nationellt intresse var kolonisationen av Lappmarken och hävdandet av de svenska rättigheterna inom området. Uppbyggandet av den kyrkliga verksamheten i Lappmarken var säkert till en del frukten av ett allvarligt missionsnit men den kyrkliga verksamhetens betydelse för statens administration av Lappmarken skall inte underskattas. Därmed är det också förklarligt varför kyrkans verksamhet tilmättes riksintresse. Detta kommer tydligt till synes under frihetstiden genom den då inrättade Direktionen för Lappmarkens Ecklesiastikverk, varom mer nedan. Sockenbildningen, som tjänade både kyrklig och borgerlig administration, var av sent datum i Lappmarken i jämförelse med kustområdet. De särskilda förhållandena i Lappmarken ställde nya krav på att finna lämpliga former för den kyrkliga undervisningen och verksamheten. Sådana former som tog mesta möjliga hänsyn till de yttre förhållandenas särart i Lappmarken.

4. UNDERVISNINGSVERKET.

4.1. KYRKANS UNDERVISNING INTILL 1700-talets BÖRJAN.

Tyvärr finns det mycket få skriftliga vittnesbörd, i form av pastors egna anteckningar om vilka framsteg Jukkasjärvi församlingsbor hade gjort i sin kristendom. Likaså är det sparsamt med visitationsprotokoll från den allra första tiden. Här nedan skall vi försöka att genom en skildring av lärarna och prästerna och deras arbetsmetoder bilda oss en uppfattning om hur kristendomsundervisningen kan ha bedrivits i Jukkasjärvi tiden fram till 1700-talets början.

Den första kyrkplatsen i Torne Lappmark bör ha varit den vid Rounala. Kyrkplatsen var belägen ca 8 mil nordväst från Enontekis och är sedan år 1914 utmärkt med ett minnesmärke. I de äldsta skrifterna räknades Rounala som en av Torne Lappmarks lappbyar och omfattade främst fjällapparna i Enontekis. Den gamla kyrkan är sedan århundraden flyttad och slutligen försäld. Av gammalt har Rounala, som låg som en mellanstation utefter färdvägen ned till norska kusten och Skibotn, även varit tings- och marknadsplats.²⁸

Bland de första vittnesbörderna om gamla "lappepräster" är Prosten i Neder-Torneå J. Torneus relation, där han omtalar att "...vit denna kyrckian [Rounala] hafwer iag begrawet en gammal Lappepräst, ty han på sin Sotesäng sade Sig ibland Lapparna willia begravas, til at styrkia deras Troo om de dödas Vppståndelse, och at de tillijka medh honom skulle upstå på den yttersta dagen, hvarom han så offta för dem predikat hade".²⁹

Lappmarksprästerna och kustförsamlingarnas kyrkoherdar besökte Lappmarkerna vid skatteuppbörd och marknadstid och undervisade därvid lapparna.³⁰ Ett tidigt vittnesbörd om hur denna under-

28 Grape 1803 s.217f. anger att kyrkan funnits redan på 1530-talet vilket är det troligaste. Wiklund 1916 anger även han år 1530 som byggnadsår. Itkonen 1948 däremot anger året 1600. Berättelsen förtäljer att kyrkan byggdes av tre lappbröder. Den 25/11 1794 lämnade Direktionen tillstånd till försäljning av kyrkan, HDA EII b:4. Närmare om ting och marknad i Torne Lappmark under tidigt 1600-tal se Wiklund 1909 s.3-30, om marknaden i Torneå se bl.a. Nordlander 1905 s.313-317.

29 SL XVII.3. 1900 s.34f. Bygdén 1923 II s.59f. håller för troligt att den Dn. Georgius som Torneus begravt är identisk med Georg Henrici. Fellman 1910-1915 II s.XXIII anför i ett den 20/5 1614 daterat bevis (i Prof.Grotenfelts avskriftssaml.). Georgius Henrici kallar sig där "kirkeherre udi Torneå och Kemi Lapmarker". Bygdén anger Georg Henrici som Enontekis förste kyrkoherde under åren 1604-1616.

30 Fellman 1910-1915 II s.XVff. Vidare hänvisas till Bygdéns och Grapes herdaminnen under resp. församling och prästman. (I dessa herdaminnen är uppgifterna från de tidigaste åren mycket fåtaliga men fullt tillräckliga för den bakgrundsteckning som sker i denna undersökning.) Ytterligare om 1600-talets förhållanden hänvisas till artiklar som Lundström 1894 "En svensk lappmissionär" [Joh.Torneus] och Fellman 1910 "Eräs taistelua Lapista 1600-luvulla". Om prästerna

visning bedrevs ges av kyrkoherden i Neder-Torneå Johannes Torneus. När Torneus eller hans komminister var i Lappmarken måste stundom tre till fyra timmar anslås till att vara med lapparna i kyrkan och följande målande beskrivning ges:

"...begynnandes först med vanliga Sånger af Christi Pijnes och andra Evangeliska Historier; - - - när Sången och Förmässan ändat är, stijger Prästen på Predikestolen och effter hållen böön framställer Catechismi Frågor, eller Christi Pijnos Historia (doch om Söndagen dagsens Evangelium) dem uttlägger på det bästa och enfaldigaste sättet han kan, som offtast repeterandes detsamma, på det dhe måge komma på rätta förståndet af det som sagt warder, och sådan behållat i minnet. Sedan prästen är nederkommen examinerar han hwar och en öfwer det han på Predikestolen lärde."

Torneus berättar vidare att när han år 1640 först kom till Torneå så tog han till sig en "snäll Lappepoike" och informerade honom väl uti läsande och lärde honom förstå katekesen. Därefter sändes han ut till Lappmarken för vistas bland lapparna och lära deras barn Abc och katekesen. Dessa undervisade de andra efter hand och Torneus skriver ca år 1670, efter en dryg trettioårig verksamhet i Torne Lappmark: "...så at nu uti Torneå Mark få ära af Vngdomen, som icke kunna läsa i book...".³¹

Av mantalslängderna för Svappavaara kopparbruk framgår att brukspredikant funnits vid kopparbruket. Under åren 1665 - 1675 förekommer Andreas Nikolaj vid ett antal tillfällen antecknad som brukspredikant. Verksamheten vid kopparbruket har varit relativt omfattande och den fasta befolkningen betydande. År 1667 anges 29 gifta par av brukets 79 innevånare. Något barnantal finns ej angivet men torde kunna vara relativt stort då antalet gifta par var så högt.³² Till frågan om den kyrkliga verksamheten vid kopparbruket i Svappavaara vill vi återkomma i ett senare sammanhang.

Den förste fast boende prästen i Jukkasjärvi kyrkby torde ha varit kyrkoherden Märten Kempe. År 1675 utnämndes han till pastor i Jukkasjärvi. Denna syssla innehade han under sex år varefter han utnämndes till kyrkoherde i Över-Torneå.

Kempe efterträddes av Johan Nic. Tornberg, son till kyrkoherden Nicolaus Ulopolitanus i Över-Torneå. Tornberg hade prästvigts år 1666 och utsågs till komminister i Neder-Torneå från år 1668, i Hietaniemi från år 1670 och till pastor i Kautokeino från år

i Västerbotten under 1500-talet se även Nordlander 1905 "Till Västerbottens äldre kulturhistoria".

31 SL XVII.3. 1900 s.35.

32 Lindmark 1963 s.49-57. Albin Lindmark Svappavaara har exerceerat och publicerat ett antal mantalslängder i en hemygdsbok. För år 1667 har Lindmark angivit en "M. Antonius" som "skolmästare", vilket skulle kunna betyda att någon form av organiserad barnundervisning, utöver den som den anställde brukspredikanten gav, skett bland kopparbrukets personal. Vid kontroll av "RA, Mantalls-längdh, Tornöå Lapmarck 1667" visar sig detta vara ett läsfel. Den troligaste tolkningen är att det bör läsas: "Fleijsker-Barberare", ty. Fleischer=slaktare.

1675. J.N.Tornberg var pastor i Jukkasjärvi åren 1682-1687 varefter han tillträdde kyrkoherdetjänsten i Över-Torneå där han, i samband med att kyrkan i jan. 1717 plundrades av en strövkår ryska kosacker, misshandlades så svårt att han efter två dagar avled.

Samuel Sam. Rehn var församlingens tredje kyrkoherde. Rehn omnämnes som en nitisk prästman med goda vitsord. Han var tydligen icke finsktalande, det omnämns att han använde tolk för de finska åhörarna, däremot var han kunnig i lapska. Han var upp vuxen i Jokkmokk och var son till predikanten därstädes Sam. Edv. Rehn. Efter endast tre års tjänstgöring avled Rehn år 1690.³³

Det är fullt på sin plats att bland prästmännen också nämna Olof Sirma. Denne var kaplan i Enontekis (annex till Jukkasjärvi församling) sedan år 1676. En syssla som han innehade till sin död år 1719. Om Sirma finns åtskilligt berättat. Bl.a. har den finske prästmannen Arvi Järventaus, själv komminister i Enontekisförsamling, i boken "Risti ja noitarumpu" (1916) i romanens form tecknat en tidsbild av sin företrädare. År 1688 begärde Sirma att en lappskola skulle upprättas i Torne Lappmark och att hans lapska översättning av Gezelii katekes skulle tryckas. Sirma begärde även att det gamla kapellet i Rounala skulle bevaras för gudstjänstens hållande och icke tillåtas förfalla eller nedrivnas. Sirma, har tydligen varit en "barsker karl" som under predikan gått ned från predikstolen och luggat ouppmärksamma åhörare. Sirma var även inställd inför tinget för att ha okvädat länsman och bötfälldes vid 18 mk s:mt., "plikande för 4 oquädningsord samt pust och håårdrag".³⁴

Under 1600-talets slut och nära två decennier in på 1700-talet var Christian Elingius kyrkoherde i Jukkasjärvi. Elingius utnämndes år 1673 till skolmästare i Luleå stad där han från år 1679 var komminister i Luleå församling fram till år 1691 då han blev pastor i Jukkasjärvi. Elingius hade enligt vad som uppges icke ett alldeles gott rykte om sig. Då han träffade sin kaplan Olof Sirma-herra Vuolevi-lär han oftast råkat i slagsmål med denne, men tydligen därvid dragit det kortaste strået. Vid visitationen år 1716 fällde prosten Henr. Forbus sitt tydliga omdöme om Elingius och församlingen. Forbus anlände den 16 januari till Jukkasjärvi kyrka där församlingen examinerades.

33 Bygdén 1923 II s.37. Om Samuel Sam. Rehn omtalar Bygdéns herdaminne att han förutom det som hörde till det prästerliga ämbetet även hade andra kvalifikationer " *Hwad anbelanger brukspredikanten Samuelem Samuelis Rehn, så will Collegium honom hiempte den löhn, som hans Fadher widh brukit niuti hafwer, ock förinna dhe 160 dlr s:mt till löhn och medicamenter, hwilka bardberaren på staten består, emedan I beretten honom uthi bardberarekonsten någorledes wahra informerats och derigenom brukzfolket kunna betiena*". (Brev från Bergskoll. till bergmästaren den 27/2 1672).

34 Grape 1853 s.84; Fellman 1910 - 1915 II s.178; Bygdén 1923 II s.52; Järventaus 1980 s.5ff. Sirmas begäran villfors icke. Kapellet bevarades inte, ingen lappskola startades och Sirmas lapska katekesöversättning trycktes aldrig. Se vidare Järventaus bok "Risti ja noitarumpu" som sedan 1980 föreligger i svensk översättning av förre kyrkoherden i Karesuando Georg Gripenstad (Korset och trolltrumman, Tornedalica nr 31).

Församlingen befanns vara svag i sin kristendoms-kunskap. Prosten kunde icke bilda sig någon säker uppfattning om "hwar och eens förkåfring" och befalldes församlingen att åter samlas till helgen *Quinquagesima* då man återkom från visitationen i Enontekis. Den 13 februari var församlingen åter samlad och efter gudstjänsten följde förhör i prästgården. Vi väljer att återge direkt från protokollet:

"90 Inkallades wissa Rökar i Prästegården och noga Examinades, då man förnam en alt för beklagelig Swagheet i Christendomen, så att få kunde sina Mårgon och affton böner, fans och den som icke kunde läsa fader wår; ändock några af bönder, som sig satt för neder, woro tillstädes och läso sin Cateches temmeligen wähl, detta är till att berömma, men det förra högre att beklaga som i Ven.di. Consistorii skiärskådan med wördnad underkastas, emedan Man äfwen i Kyrckiodisciplinen förmärckte een stoor defect och Hr Pastor betygade een stoor dristigheet medelst bannande på them, som inkommo i Kyrckian, då Confession skulle begynnas till upläsning; jämwähl een ovanlig tillfrågan på deras namn, som till B:par skulle wijgas förutan det een och annan fremmande weth mycket berätta, det som inte anständigt är i gudz huus att öfwas; förnams och det att för kyrckitijden olåth och intolerabelt wäsende i Prästegården åffta hålles, förutan det lapparne klagade öfwer sitt swåra handterande och medfart; ty man kan inte annars än förmana och afråda ifrå ett så oskickeligit och Oanständigt lefwerne /:hwarigenom åhörare, den swaga hopen kunna fatta een stoor förargelse :/ till dess Ven: Consist.o. här öfwer, ankommer ett högrättwijst yttrande och Correction. Hwar med giöres äfwen påminnelse att Hr Pastor wille wachta sigh häreffter för Kläckarens illa åtgående om hellgedagar och sammaledes andre tijder, såsom härtills skee kunnat, Och om något sådant förseende af klockaren begås, att det till Höga Wederbörande och een laga ransakning remitteras må: Och att Morgon= och afftonböner för huusfällcket icke måge försummas. Här med dimitterade Man försambl.n. jempte een alfwarlig förmaning om hwar och eens efftersinnande till sin Siähls Saligheet, samt een önskan om all wählsignelse af högden!"³⁵

Kyrkoherde Christian Elingius avled år 1717 och efterträddes av Johan J. Tornberg som var kyrkoherde i Jukkasjärvi församling från år 1719 intill sin död år 1751. Johan Tornberg var tolv år gammal då hans fader år 1682 utnämndes till pastor i Jukkasjärvi. Johan Tornbergs två bröder Isak och Henrik var också lappmarkspräster. Isak var komminister i Hietaniemi och Henrik komminister i Neder-Torneå. Om Tornberg omtalas att han varit en uppbygglig lärare och saktmodig man. Häradshövding Carl Sadlin klagade år 1729 hos domkapitlet över att Tornberg åtsidosatt sin ämbetsplikt och icke tillrättawisat lappen Michael Pålsson som haft ett par benhammare "till att slå på trolltrumma med" sin ägo, och icke heller kunnat förmå Pålsson

35 HDA FIII bf:10 13/2 1716. Skildringen ger vid handen att att förhållandena icke var de bästa i församlingen och att flera av dem som hade ansvar för församlingsvården var dåligt skickade för sin ämbetsutövning. Vidare om Elingius se Bygdén 1923 II s.46.

till bekännelse. Tornberg ingav en svaroskrift till Consistoriet den 11 April samma år. I denna redovisade Tornberg att han bedrivit kristendomsundervisning enligt följande:

"...at om marknadztiden infaller åtskilliga Embetz sysslor, understundom kommer lapeskt långwäga skriftfolck, ... ibland gamla och finska dom iag måste underwisa i Christendomen i synnerhet om Hrs. H Nattwards nytta och bruck innan de admitteras till Herrans H. Nattward, understundom nyfödde Barn til dop, dem iag måste inte i stunden förtijja, hur och bem. te. Michael Pålson, den iag ofta tilförende och äfwen sedan wid lägligare tid sökt med flit, at med kosteliga ord förmå til en uprichtig bekännelse, men hät yill förgäfwes - - - Beträffande dessa lappars underwisning i Christendom, som Hr Häradzhdödingen Klagar öfwer, så är der med i sanning, at, enär iag Catechisationen lychtat, har iag åter begynnnt så och där med continuerat så länge de äro tilstädes, giort all möjelig flit, och föreställt dem med förklaringen af det 1. Budit i Gudz lag, det faseliga afguderii med en alfwarlig åtwarning och tienlig förmaning, samt straffetz förkunnande öfwer alla afgudadyrkare, som intet willia giöra en sann bot och bättring - - - men at icke alla så wäl kunna fatta hindrar myckit finska språkets okunnighet och äfwen någon tröghet i lärande i så beskaffenhet måste iag ödmuikligast...".³⁶

Att kyrkoherde Tornberg vinnlagt sig om kristendomsundervisningen visas av de prostvisationsakter som vi återfunnit för åren 1725/26 och 1727/28. Visitator var prosten Mag. Henrik Forbus. När församlingen, år 1727, Festo Circumsis: Dom: examinerades befanns: "...en del något för sig kommen, så att man förstå kunde, det H:r Kyrckioherden winlagt sig om att underwisa sina åhörare uti nödige stycken - - - Hr Kyrckioherden lär ock vidare hålla fort med det som ämbetet fordrar. ock på det högsta beflita sig om, att dess åhörare måge förkofras i Christendomen, så entel. lagandes, att ingen af ungt folck må admitteras til skrift och Herrans H. Nattward, som icke kan läsa i bok och förstå sin salighetz wäg ...".³⁷ Den 28 december 1727 examinerades församlingen åter. Den förmanades allvarligen till en nödvändig förkovran i läsningen och lärandet. Visitator uppehöll sig vid den nödvändiga förklaringen av det första budet, "med många bibelspråk att föreställa allmogon om det fasliga avguderiet", och vidare uppräknades de avgudar som dyrkats. Församlingen skulle examineras i kristendomskunskapen genom förhör efter predikan, de unga före deras första nattvardsgång och brudparen före det de admitteras till vigsel.³⁸

36 HDA EIII:12, 11/4 1729.

37 HDA FIII:30, 1/1 1727.

38 HDA EIII:25, 28/12 1728. Bland de avgudar som uppräknas är "Radien, Kirwaradien och Rananeit". Beträffande nattwardsadmission hänvisades till kyrkolagens Kap. 8:2,3, som bl.a. föreskrev särskilt förhör för dem som gick första resan till HHN. Visitator underströk särskilt nödvändigheten att observera kyrkolagens Kap. 11 - 12 för dem som "willia ingå det h. ächtenskap". Dessa kapitel rör främst frågor om trolovningsskillnad och olika äktenskapshinder, se vidare Wählin 1807 ss. 77-89.

Vid sidan av Domkapitlets visitationshandlingar etc. kan också domböcker och saköreslängder berätta om vad som varit för handen vid tingen och därmed också ge upplysningar om t.ex. det moraliska tillståndet i församlingen. Tingen hölls på marknadsplatsen och för Lappmarkens del i regel vid vintermarknaden, dvs vid samma tid som visitationerna hölls. Den äldsta saköreslängden för Torneå socken är från år 1582 och den äldsta domboken från år 1602, men för tiden därefter förekommer omfattande luckor i materialet. Förre domaren och häradshövdingen Erik Fristedt har i den historik han år 1970 utarbetade för Torneå domsaga bl.a. upprättat en statistik över typer av mål som varit före vid tingen. Tidsperioden är åren 1582-1663. Här redovisas endast det totala antalet av olika typer av mål.³⁹

Andra (ss trolldom m.m.)	49	mål
Hor	46	"
Mökrenk	73	"
Lönskaläge	89	"
Ärekränkning	23	"
Misshandel och våldsverkan	18	"
Stöld och egenmäktigt förfarande	22	"

4.2.1723-års KUNGLIGA FÖRORDNING.

De kyrkliga förhållandena i Lappmarken hade under stormaktstiden organiserats. Kyrkor och prästgårdar var byggda och präster med krav på kunnighet i det lapska språket ansvarade för församlingsvården. Läromedel och kyrkliga böcker fanns i lapska översättningar.⁴⁰ Grunden för det kyrkliga enhetsverket hade därmed lagts. Ortodoxien hade med dessa sina insatser nått dit hän att också lappmarksborna åtminstone någon gång, kanske så ofta som varje år kom i kontakt med kyrkans lära och krav. Den rena lärans spridande och stadfästade var ett viktigt mål. För den enskilde gällde det att:

- man skulle vara döpt;
- man skulle bevista gudstjänsten.
- man skulle kunna något om sin kristendom för att få vigas
och för att få begå Herrens heliga nattvard;
- man skulle begravas i vigd mark;

Det personliga tillägnandet av den kristna tron och den personliga omvändelsen fick i och med att pietismen vann insteg i landet ökad betydelse för den fortsatta evangelisationen och missionen.

Vid ett lagmansting i Arjeplog uppenbarades att avgudadyrkan och avgudaoffer fortsatt var en del av Lappmarkens vardagliga

39 Fristedt 1970 s. 39-63. Enligt saköreslängderna dominerade sedlighetsmålen under 1600-talet med någon minskning efter år 1680.

40 Några läromedel eller kyrkliga böcker på den samiska dialekt som brukades i Torne Lappmark fanns däremot inte. Vidare om den samiska kyrkolitteraturen i Sverige se Forsgren 1987. För förhållandena i Kemi Lappmark, och kemisamiskan som ett utdöende språk se bl.a. Tegengren 1952 (bl.a. s.129-165) samt Kähkönen 1982.

liv. Ärendet remitterades till den Kongl. Hovrätten och kom därigenom till regeringens kännedom.⁴¹ Konung Karl XI vidtog resoluta åtgärder och infordrade *Consistoriets* i Härnösand förklaring. Domkapitlets svar är sammanställt i nio punkter, vilka här återges i mycket stark förkortning:

1. Lappmarkens reformation är för kort tid sedan verkställd, många haltar ... "*vilja tjäna både Gud och Baal*".
2. Lapparna varit vana bruka vidskepselse vid sitt "*Skytterij och Fiskerij*".
3. Lapparna bo på avlägsna orter, långt borta från kyrkorna.
4. De oklara gränsförhållandena gör att lapparna menar sig kunna få skydd hos den ene konungen mot den andre, och därav har de blivit "*genstörtiga och övermodiga*".
5. Svårigheten för prästerna att hos ett så "*förwirrat*" folk kunna tvinga dem till kyrklig lydnad utan understöd av civila tjänstemän.
6. Marknadsväsendet med fylleri etc., så att lappen kommer drucken till kyrkan.
7. Det fysiskt krävande arbetet för lappmarksprästerna "*af Prästerskapet sombliga äro utthrottade blefne, andra hafwa begynt, att som plegseden där är, öfwa sig i otänlige stycken, och altså göra sig incapabel till ämbetet*".
8. Lapparnas bristfälliga barnuppfostran, de är ovilliga att låta barnen lära sig läsa etc.
9. Rädslan för lapparnas avgudereri och trolldomskonst har gjort att ingen vågat anklaga dem med risk för att själv råka ut för "*skada till sin hälsa och Lijff*".

Domkapitlet föreslog i sin skrivelse lämpliga åtgärder för att komma till rätta med missförhållandena. Listan omfattade 15 st förslag bl.a.: noggrannare kateketisk undervisning och förbud för lapp som inte har nöjaktig kristendom att ingå äktenskap; ingen skall utan genomgången förhör kunna admitteras till nattvarden; särskild förkunnelse mot avgudaväsendet; gossar skulle utses att sättas i skolan för att sedan brukas som privata informatorer; prästerna skulle flitigare besöka lapparnas "*coyer, Och se hur de lefwa*".⁴²

41 Haller 1896 s.13-17; Nordberg 1955 s.10f.; Widén 1964 s.16ff. Hovrätt och regering torde ha fått kännedom om förhållandena år 1683. Detta framgår av den relation som superintendenten Matthias Steuchius efter Kungl. Maj:ts befallning, 11/12 1685, avgav den 15/3 1686. I svaret anges: "*relationen som för tre år sedan skiedde, producera uthi den Kongl. Swea Hofrett*", se vidare Fellman 1910-1915 I s.365f.

42 Domkapitlets förslag återges i sin helhet av Fellman 1910 s.365-373. Förslag till hur avguderiet i Lappmarken skulle kunna avskaffas avgavs också av de för kyrkoordningens överseende församlade biskoparna, se vidare Fellman 1910-1915 s.362ff.

Konungens befallning, den 11 december 1685, anmodade också att särskilda lagmansting skulle hållas i varje Lappmark. En fullständig rannsakan skulle ske om det avgudiska väsendet. Protokollen från dessa ting finns bevarade och har publicerats i Historisk Tidskrift.⁴³ I Torne Lappmark hölls ting den 31 jan. och 1 febr. 1687 vid Jukkasjärvi tingsställe. Närvarande var inemot ett hundratal skattelappar från Siggevara och Tingevara byar: *"Dato vardt noga ransakat, inqvireradt och skär- skådadt, om några i denna församling före detta brukat och ännu bruka några afgudiska vidskepelse medelst offerande vid berg och stora träsk samt kåbdes eller trummor de pläga spela uppå med jáick eller särdeles laula och stygg melodi"*. Av församlingen tillstod 3 st från Siggevara och 5 st från Tingevara att de brukat trummor etc. *"bara uti enfaldighet, efter deras förfäders urminnes plägsed, i mening att med dem vinna god lycka"*. Dessa åtta personer förband sig att vid nästa tillfälle överlämna sin trummor och att överge sitt avgudiska väsende.

Efter det att lagmanstingen hållits över hela Lappmarken företog häradsöverintendenten och stiftssuperintendenten en gemensam visitationsresa. I en gemensam berättelse, daterad 16 mars 1688, redovisas att läget fortsatt var allvarligt. Från Pite Lappmark berättas att bland de lappar som avlämnade sina trummor fanns också den 60-årige Lars Nilsson i Norrvästerby. När denne senare förlorade sin 6-årige son grep han till trumman för att därmed återväcka sonen till livet. Lars Nilsson dömdes för sin avgudadyrkan av tingsrätten till döden. Tingsrättens dom fastställdes av hovrätten den 26 april 1692. Domens verkställande injagade skräck hos de lappar som hade kommitterats att övervara executionen. Det uppenbara avgudadyrkan det upphörde, men såsom superintendenten den 12 nov. 1719 uttryckte saken var det faktiska förhållandet sådant att: *"Lapparne vandra ännu, Gudi klagadt, till större delen i ett groft mörker"*.⁴⁴

Ofreden under 1700-talets första årtionden gjorde att undervisningsfrågan för Lappmarken blev vilande. Flera sammanhängande faktorer medverkade till att undervisningen i Lappmarken återaktualiserades. På norsk sida hade den lappska missionen intensifierats. Betydelsefulla insatser gjordes genom det danska missionskollegiet, som konung Fredrik IV år 1714 inrättade i Köpenhamn, och genom den norske prästen Thomas von Westens arbete vid den nyinrättade missionsskolan i Trondheim. Von Westen tillsatte kateketer, lärare och missionärer. Genom en omfattande uppsökande verksamhet bland de norska lapparna drevs arbetet till ett gott resultat. Von Westen ansåg att ökat samarbete med de svenska ämbetsbröderna var nödvändigt för att missionsverket skulle nå än bättre resultat. Välbekant är hans brev till det svenska prästerskapet den 11 mars 1723.⁴⁵

43 E W B[ergman] 1891 s.220ff.

44 E W B[ergman] 1891 s.220f.; Haller 1896 s.25; Widén 1964 s.37; Manker 1965 sammanfattar på s.113-129 problematiken under rubriken *"När nåidkonsten blev synd"*.

45 Thomas von Westens brev finns publicerat i sin helhet hos Reuterskiöld 1910. Haller 1896 s.22ff. har framhållit att brevet möjligen kan ha haft samband med den för den lappska missionen så viktiga förordningen av den 3 oktober 1723. Se vidare Lundmark 1969 *"Samernas apostel"* samt Reuterskiöld 1910 s.XII-XV. Thomas von Westen var starkt influerad av pietismens syn vilket visas av hans

Genom pietsimen ökade det europeiska missionsintresset.⁴⁶ Detta riktades dels till mission i andra världsdelar och dels till eftersatta europeiska grupper. Hit skall intresset för den lapska missionen räknas. Ortodoxien under 1600-talet hade gjort stora insatser för att befästa den kristna tron och den evangeliska läran. Kristendomen hade till stor del blivit till en vanekristendom där man väl följde de kyrkliga förordningarna men ofta saknade erfarenhet av trons, pånyttfödelsens och helgelsens väg. Mot detta riktade pietsimen sin kritik. Mot vanekristendom och kyrklig formalism framhövdes den nödvändiga subjektiva trosupplevelsen, omvändelsen och pånyttfödelsen. Pietismen betonade att evangeliet skulle nå ut till alla folk och alla enskilda människor. Härav också intresset för mission bland de eftersatta grupperna i Europa.⁴⁷

individualistiska kristendomsuppfattning med krav på personlig omvändelse Widén 1964 s.42. Jfr. Kansanaho 1950 s.18ff, som anför att von Westen inte var pietist utan snarare en god representant för reformortodoxien.

- 46 Widén 1964 s.25-31 redovisar hur ett nytt intresse för undervisning och mission omkring år 1700 växer fram i Europa. På s.23 not 66 framhåller Widén att själva missionsiden inte introducerades på europeisk mark av pietisterna utan påträffas sporadiskt redan tidigare i synnerhet bland svärmarna. Widén hänvisar härvid bl.a. till Beyreuther, Die Evangelische Missionstheologie im 16. und 17. Jahrhundert (EMZ 1961) s.1ff., 33ff.
- 47 Haller 1896 s.18ff.; Widén 1964 s.31ff.; Öberg 1979 s.8ff.; Brännström 1972 s.168ff. (I ett kommande sammanhang räknar jag med att kunna återkomma till frågeställningar om pietismen och dess betydelse för det religiösa livet i Torne Lappmark.) Utöver den lätt tillgängliga svenska litteraturen och redan anförd litteratur hänvisas till bl.a. Airas 1931 "Kirkollista elämää ja Hengellisiä liikeitä Tornionjokilaakason alaosilla 1675 - 1809" (Kyrkligt liv och andliga rörelser i nedre Tornedalen 1675-1809); Airas 1939 "Pohjois-Ruotsin 'lukijain' ja ns. Viklundin liikkeen mahdollisista vaikutuksista laestadiolaisuuteen" (Norra Sveriges 'läsare' och den s.k. Viklundska väckelsens möjliga inverkan på laestadianismen); Airas 1941 "Vuosisata elämänliikettä Tornionjokilaaksossa, Kirkollista elämää ja hengellisiä liikeitä vv. 1809-1900" (Livet under ett århundrade i Tornedalen, det kyrkliga livet och andliga rörelser åren 1809-1900); Kansanaho 1947 "Hallen pietismin vaikutus Suomen varhaisempaan herännäisyyteen" (Hallepietismens inflytande på Finlands tidigare väckelser); Kansanaho 1950 "Wegeliuksen postillan lähteet ja teologia" (Wegeliin postillas källor och teologi); Miettinen 1942 "Lestadiolainen heräysliike I. Perustajan aika" (Den laestadianska väckelserörelsen I. Från grundarens tid); Miettinen 1943 "Pohjoisen Tornionlaakson oloista lestadiolaisen heräys liikkeen syntyaikona" (Från den nuvarande laestadianska väckelserörelsens tidigaste år i övre Tornedalen). Brännström 1962, där i Kap. II, "Den svenska gränsbygdens kyrkoliv närmast före Laestadius' prästtid" en övergripande beskrivning och analys presenteras. Laestadius tillträdde som kyrkoherde i Karesuando år 1826.

De pietistiska strömningarna i Sverige ökade efter kriget och fredssluten åren 1719-1721. Reaktionen riktades bl.a. mot den mekaniska yttre kristendomsuppfattningen. Under åren 1714-1723 deltog Prosten Nils Grubb i Umeå aktivt i förslagsställandet för den förbättrade undervisningen i Lappmarken. Grubb föreslog att man skulle anlägga fler kapell i Lappmarken där lapparna oftare skulle nås av prästerna. Grubb ville ha en stor central-skola förlagd till Umeå. Eleverna skulle sedan verka som lärare igenom en ambulering verksamhet i de olika lappmarksförsamlingarna. Prästernas försumligheter och det svåra brännvinsmissbruket vid marknaderna påpekades.⁴⁸

Förste teologiprofessorn Daniel Diurberg Uppsala avlämnade år 1722 ett "*Oförgrifligt förslag om lapparnas undervisning i deras Christendom*". Diurberg förordade fasta skolor med två-årig utbildning. Daniel Diurberg hade under sin utländska resa stiftat bekanskap med Philipp Jakob Spener i Dresden. Efter sin hemkomst kom Diurberg att verka för en praktisk fromhet i Speners anda. Detta fick sitt praktiska uttryck bl.a. i Diurbergs varma intresse för lappmissionen.⁴⁹

Dessa tre, von Westen, Grubb och Diurberg, olika företrädare för olika pietistiska strömningar, och deras förslagsställande har påverkat förarbetet till 1723-års kungliga förordningen, "*Om lappländarnes flitigare undervisning i kristendomen och skolors inrättande där i orten*".⁵⁰

Enligt denna förordning skulle skolor byggas vid varje huvudkyrka i Lappmarken. Fyra årliga rikskollekter påbjöds för att finansiera verksamheten. Vid riksdagen år 1726/27 beviljades inga kollekt, detta med hänsyn till det utblottade tillståndet i landet, vilket fick avgörande betydelse för möjligheterna att genomföra den planerade undervisningen. Två årliga kollekt beviljades däremot under riksdagarna åren 1731 och 1734.⁵¹

Prästerna ålades att flitigare färdas omkring bland allmogen. Skolmästare skulle utses till varje skola. Dessa lärare skulle vara väl befästade i kristen tro och vara goda pedagoger. Läromedel skulle tryckas på lapska och undervisningen skulle i första hand ske på detta språk. Generalvisitation skulle genom-

48 Nordberg 1959 s.56f. Vid 1723 års riksdag hade bl.a. Grubb inlämnat ett memorial "*om lapparnas ynkliga och beklägliga tillstånd*".

49 Pleijel 1935 s.159; RA Acta Ecclesiastica 8 20/6 1722. Diurbergs förslag gick bl.a. ut på att två fasta skolor skulle inrättas. Om Diurberg se vidare Lundströms artikel "*...en svensk missionsvän från 1700-talet*" Lundström 1894 ss.181-190, där Diurbergs förslag i sin helhet presenteras.

50 För utförligare beskrivning anvisas till ovan anförda arbeten av Airas, B[ergman], Brännström, Haller, Kansanaho, Miettinen, Lundmark, Pleijel, Reuterskiöld, Widén och Öberg.

51 Haller 1896 s.32f. En skola invid kyrkan skulle förutom att fylla sin funktion för undervisningen och för den kyrkliga verksamheten kunna bidra till att ge bosättningen en större fasthet. Se vidare Widén 1964 s.44f.

föras vart tredje år. Brännvinsflödet vid marknaderna skulle förbjudas.

Skolhusbyggena kom igång i Lappmarken och också i Jukkasjärvi. Om Jukkasjärvi skolhus skrev landshövding J. Grundel i brev till K.M:t den 7 juli 1725: "*Wid Hufwudkyrckian Iuckas Iärfwi är blefwen utnämnd en Torr platz för Scholan innom Prestebordets åkerhaga, uti en Linea med Prestegården och Befallningsmans stuga: Hwartil Nybyggarne lofwat utsee i närmaste Skogzmark tienligt timmer*".⁵²

Prosten Henr. Forbus skrev i brev till "Consistorium" den 15 febr. 1728, från Pajala vid Kengis: "*...i Jukasjerf war både kyrkian, jemwäl Scholehusen fullbyggde, doch feltes innan något smått, som af Byggmästaren förmodel. innan kortt förfärdigades; men om Scholehusen kan iag säja, at de alrog på den kalla orten kunna hållas warme, utan tyckes oförgripel:n warit bättre och likare, at mindre rum byggde blifwit*...".⁵³

De svåra tiderna med begränsade ekonomiska förutsättningar och en mindre handlingskraftig ledning för det lappska missionverket medförde att de önskade resultaten inte nåddes. Skolhus fanns byggda men resurserna tillät inte att skolmästare utsågs och verksamheten igångsattes. För Jukkasjärvi skolas del kom skolhuset att förfalla och delvis nedruttna då det ej togs i bruk förrän vid lappskolans start år 1744. Handlingsförlamningen berodde förutom på det svåra ekonomiska läget också till en del på motsättningar mellan företrädare för ortodoxien och pietismen.

4.3. DIREKTIONEN FÖR LAPPMARKENS ECKLESIASTIKVERK.

Även om strävandena för att förbättra undervisningen i Lappmarken inte nådde det resultat man åsyftat, i och med 1723-års beslut, så innebar det, att omsorgen om de kyrkliga förhållanden i Lappmarken hade förts upp på ständernas dagordning. Genom de rikskollekter som hade beviljats blev Lappmarkens sak också en angelägenhet för hela folket.

Vid 1731-års riksdag diskuterades missionsfrågorna, inte bara missionen bland lapparna utan även missionen på andra kontinenter. När man vid riksdagen bl.a. diskuterade inrättandet av ett ostindiskt kompani, var en av de ivriga förespråkarna för projektet den nyutnämnde biskopen i Kalmar, Herman Schröder. Inte enbart de politiska och ekonomiska skälen var av avgörande betydelse för Schröder, utan han såg här ett tillfälle att bedriva evangelisk mission på främmande kontinenter. Pietismens missionstanke var att evangeliet skulle nå alla folk och enskilda.

52 Fellman 1910- 1915 II s.210. Vid visitationen i Jukkasjärvi den 3/1 1726, HDA FIII:30 (Nordbergs arkiv 25:27), anges att: "*...besichtigades Scholans upbyggnad och befans wara wäl begynt, platzen blef af H:r Kyrckioherden approberad, såsom then bästa och lägligaste; försäkrandes Byggmästaren Hedström, att bem:te arbete nästkommande sommar skall behörigen full ändat warda*...".

53 HDA EIII:25 15/2 1728.

Inom vårt eget land var de eftersatta grupperna i Lappmarken ett stort missionsfält. Vid riksdagarna ivrade Schröder för en bättre religiös och social omvårdnad om lapparna och om Lappmarken. Herman Schröder hade sedan år 1722 stått i livlig förbindelse med Hallepietismen och August Herman Francke. Efter Franckes död upprätthöll Schröder fortsatta kontakter med Franckes son Gotthilf August. För Schröder var Halle det andliga livets rätta medelpunkt i Europa.⁵⁴

Pietismens pedagog framför andra var August Herman Francke. Handledningen, -"Kort och enkel undervisning om hur barnen skola föras fram till en sann gudsfruktan och kristlig klokhet"-, vilken i första hand är en lärarhandledning, anger att huvudsyftet för undervisningen är GUDS ÄRA. Elevens sanna gudsfruktan skall åstadkommas bl.a. genom personliga föredömen katekisation, uppfostran till sanningskärlek, lydnad och flit m.m.⁵⁵

Herman Schröder propagerade under riksdagarna på 1730-talet för den sociala och religiösa omvårdnaden av lapparna. I argumentationen framhöll Schröder att endast två av prästerna kunde predika på lapska och att de andra måste använda tolk. Schröders förslag till att effektivisera den kyrkliga verksamheten var att en kyrklig överstyrelse skulle tillsättas för de lapska församlingarna.⁵⁶

54 Pleijel 1935 ss.158ff,274f,368ff. Se även ovan s.28. Som ung student hade Schröder på 1690-talet genomgått en andlig kris. Läsningen av Franckes botpredikningar förde honom i kontakt med den konservativa pietismen. Pleijel a.a. s.274 anför "*Den viktigaste faktorn för pietismens stora frammarsch i huvudstaden var emellertid att från 1720-talets början en hel rad av präster försiktigt men energiskt trädde in för dess idéer. Av pietismens äldre prästerliga förkämpar voro de flesta, såsom Hilleström, Samuel Kiellin och Conradi, ej längre i huvudstaden. Men nya nya och mera betydande män framträdde vid denna tidpunkt i den pietistiska rörelsens tjänst. Från en synpunkt sett var kyrkoherden i Katarina, Herman Schröder, härvid den främste*". Schröder var konsistoriemedlem och hade därigenom möjlighet att också som Pleijel säger "*hålla pietismens anhängare om ryggen*". Schröder bekände sig genom en mångfald av skrifter till pietismens idéer utan att vilja vidkännas "*pietistnamnet*".

55 Sjöstrand 1960, s.148ff. Framför allt skulle undervisningen befordra en sann gudsfruktan. Det gällde därför att odla sinnet och inte låta några praktiska avsikter på yrke eller levebröd fördunkla blicken för det enda nödvändiga. Den kristna klokheten, som även den syftar till Guds ära, har två sidor. Den ena avser de andliga och himmelska tingen och den andra de jordiska tingen och mänskliga förhållanden. Sjöstrand anför att det är "*onekligen en på Guds ära inriktad men samtidigt med världen och människorna förtrogen kristen, som Francke här låter oss skönja*" och "*något för såväl Francke som pietismen i allmänhet synnerligen konstitutivt ... icke isolera sig från världen utan behärska den*".

56 Att endast två präster kunde samiska är icke riktigt. Av de tio prästmän som tjänstgjorde i Lappmarken vid tillfället var sex av dem säkert kunniga i någon samisk dialekt och längst norrut i Enontekis var prästen inte kunnig samiska språket men var dock kunnig i finska språket. Vid genomgång av Lappmarkens herdaminna Grape 1853 och Bygdén 1923-1926 var förhållandet ca år 1725 följande i de olika församlingarna: Åsele Erik Sjöberg "*tjänt vid denna församling uti 27 1/2 år; blev aldrig mäktig det lappska språket, så att han därpå förmådde predika*"; Lycksele Olof Graan av lapsk härkomst "*nitisk*

Vid riksdagen tog också K.Maj:t upp frågan om den kyrkliga verksamheten i Lappmarken. Domkapitlet i Härnösand hade till Svea hovrätt anmält lapparnas brott mot gällande lagar och förordningar. Dessa gällde bl.a. den försumlighet att bevista kyrkor och undervisning som genom visitationshandlingar och genom Jokkmokksprästen Olof Modeens memorial kommit till domkapitlets kännedom. K.Maj:t föreslog i proposition att fler präster skulle anställas för att kunna besöka lapparna flitigare, och att fler kyrkor och kapell skulle byggas, och att nya skolor skulle grundas.⁵⁷ K.Maj:ts proposition behandlades först i justitie-

och verksam pastor såväl i den lappska som den svenska församlingen (Olofs son Nils O., nedan s.80ff. var kunnig i samiska språket, farfadern Olof Graan Stefanson översatte, "till Lycksele Lappmarks Lappska Tungomål", Thesauro Catechetico och Manuale Lapponicumnedan. Olof Graan var säkert samisk talande; Skolmästare i Lycksele var Pehr Fjellström vars samiska översättningar är välkända; Sorsele König Granlund "mäktig lappska språket"; Arjeplog Sjul Granberg "Lapp, född i Sorsele och Granbyn". "Vid prostvisitation 10 jan. 1720 lofvade pastor Granberg på anmaning av prosten Solander att böja sin dialekt efter allmänhetens språk, hvilket visar att Sorsele lappska icke riktigt förstods här i Arjeplog"; Silbojokk Johan Laestadius född och uppvuxen i Pite Lappmark och kunnig i samiska; Jokkmokk Petrus Alstadius om vilken det heter: "tjänste här i 30 år, men kunde aldrig utan tolk förrätta sina ämbetsysslor"; Kvickjokk Hans Hellman säkert icke samiskspråkig; Jukkasjärvi Johan Tornberg var uppvuxen i Kautokeino och talade förmodligen samiska och finska (se nedan s.45f.); Enontekis Michael Wikman, förmodligen ej samiskspråkig men däremot finskspråkig. Se även Högström 1774 "Missionsförrättningar" där förhållandena vid Högströms första lappmarksresa 1741/42 utvisar att samiska användes i Lycksele, Sorsele, Arvidsjaur, Arjeplog, Jokkmokk och Kvickjokk.

- 57 Widén 1964 s.45ff. Lapparnas försumlighet i kyrkogången var katastrofal och de framhärjade i sin ogudaktighet. Kyrkoherde Olof Modeen framförde också förslag om hur man skulle komma till rätta med förhållandena i Jokkmokks församling. Först och främst skulle den "världsliga armen tvingas att komma prästerskapet till hjälp", vidare borde kapell byggas i Kaitom, "så kunde man ock med så mycket större bekvämlighet få underrätta dem i deras kristendom". Skrivelserna till domkapitlet avgavs inom två år den första den 5/3 1736 och den andra 18/2 1738, HDA EIII:25. Domkapitlet hänsköt frågan till Svea hovrätt, då lapparnas försummelse och ogudaktighet betraktades som brott mot gällande lag och förordning. Hovrätten hävdade att yttre våld inte kunde tillgripas för att komma till rätta med missförhållandena. Endast förbättrad undervisning och ökad kyrklig verksamhet kunde avhjälpa det rådande nödläget. Hovrätten framförde sina synpunkter till Kungl.Maj:t den 19/4 1738. Den kyrkliga verksamheten i Lappmarken presenterades därmed för 1738-års riksdag i den särskilda propositionen angående justitiemål.

deputationen och där fick Herman Schröder uppdraget att utarbeta ett förslag till en bättre ordning för skolor och undervisning i Lappmarken.⁵⁸

Justitiedeputationens betänkande om den bättre ordningen i Lappmarken upplästes i prästerståndet den 9 aug. 1738. Vid tiden för riksdagen år 1738-39 vistades Fjellström i Stockholm. Han var där för att ombesörja tryckningen av sitt lapska lexikon och sin lapska grammatik. Kort efter att justitiedeputationens (Schröders) förslag hade överlämnats till ständerna inkom skolmästaren i Lycksele med ett memorial till justitiedeputationen. Fjellström framhåller att det icke brådskade med bibelöversättningen, emedan lapparna icke kunde läsa. Saken borde förberedas grundligt. Varje lappmark hade sin dialekt och först gällde det att skapa ett normalspråk, en gemensam lapsk ortografi och en överallt brukad lapsk dialekt för den kyrkliga undervisningen. Frågan om språket blev därmed föremål för överläggningar i riksdagen.⁵⁹

58 Widén 1964, s.51. Schröder ingick i justitiedeputationen 1738/39 och åtog sig att utarbeta ett förslag "angående bättre ordning med skolorna i Lappland". Deputationen antog Schröders förslag med endast ett fåtal ändringar. Widén a.a. s.60f. anför: "Förslaget visade sin upphovsmans (Schröder) stora förtrogenhet med de andliga strömningarna ute i Europa och den dansk-halleska missionen i Indien". Prästerståndet hade inte några allvarligare anmärkningar mot förslaget och av de övriga stånden mottogs det ännu positivare än av prästerståndet. I nov. 1738 avgav ständerna en gemensam skrivelse till Kungl.Maj:t där de i huvudsak förenat sig med Schröders förslag. Den 12/1 1739 stadfästes det beslut ständerna sålunda hade fattat. Enligt Schröders ursprungliga förslag skulle Direktionen och andra intresserade hållas informerade om missionen i Lappmarken genom att präster och skolmästare kvartalsvis skulle insända rapporter till domkapitlet. Dessa berättelser skulle sedan halvårsvis tryckas genom Direktionens försorg och spridas ut över hela riket. Widén a.a. s.29 anför den slående likheten med de Malabariska Tomerna och varit förebild för de föreslagna rapporterna från missionen i Lappmarken. (Vid diskussionen om bildandet av det ostindiska kompaniet hade Schröder just framhållit hur den dansk-halleska missionen i Indien genom redogörelserna i de Malabariska Tomerna nådde också vårt land.) Hallencreutz 1983 s.87 presenterar tillkomsten av Direktionen på några få rader och presenterar en starkt förenklad bild av orsakerna vid tillkomsten av Direktionen så att de sammanblandas med tillkomsten av 1723-års förordning. Schröders insatser förenklas till endast "Han var själv påverkad av den pietistiska förnyelserörelsen och såg vissa paralleller mellan den evangeliska Tranquebar-missionen Sydindien och lappmarksdirektionens insatser med ambulerande kateketer i Sameätnam". Förslaget om ambulerande missionärer, som hade mött motstånd hos prästerståndet men rekommenderats i ständernas skrivelse, utgjorde endast en begränsad del av ständernas beslut, se nedan s.33f.

59 Haller 1896 s.30f.; Widén 1964 s.53. Fjellströms memorial medförde att deputationens ursprungliga förslag reviderades. Vidare om den kyrkliga undervisningslitteraturen och dess utgivningshistoria se Forsgren 1987 och Hansegård 1988. Nedan Kap.5 görs ett försök att skildra språksituationen i Jukkasjärvi församling. De böcker som varit i bruk i Jukkasjärvi församling redovisas nedan Kap.6.

Riksdagens överläggningar om den kyrkliga verksamheten resulterade i en skrivelse till K.Maj:t den 15 nov. 1738. Haller sammanfattar innehållet av skrivelsen i fem punkter med i huvudsak följande innehåll:

1. Bibeln och andra nyttiga böcker skulle utges på lapska. P. Fjellström utsågs att närmast översätta NT.
2. Fyra eller fem personer skulle undervisas av Fjellström i det lapska språket. Dessa skulle sedan som missionärer och kateketer ansvara för katekistation i Lappmarken. Präster och lärare som ej ville lära lapska språket skulle förflyttas till andra platser. Skolmästarna skulle se till att lappgossar med fallenhet för studier etc. uppmuntras att fortsätta vid gymnasier. Stipendier skulle ställas till förfogande för dessas utbildning till präster i Lappmarken. .
3. Genom bevillning, av 1 öre smt av varje matlag i hela riket under fyra års tid, skulle ekonomin säkerställas.
4. En direktion skulle inrättas för överinseendet över ecklesiastikverket. Denna skulle bestå av de tre riksråd, som är akademiekanslerer, tillika med ärkebiskopen, justitiekanslern och justitieborgmästaren i Stockholm. Direktionen skulle vara ansvarig inför ständerna och som högsta ansvarig samråda med konsistorium och landshövdingeämbetet.
5. Berättelser från verksamheten skulle insändas till konsistorium i Hernösand för att sedan tillställas Direktionen .⁶⁰

60 Haller, E. 1896, s. 31f. Inrättandet av en ecklesiastik deputation hade varit föremål för behandling vid 1723-års riksdag. Från pietistiskt håll, (den moderate pietisten Josias Cederhielm) hade föreslagits en sådan deputation med starkt lekmannainslag för att övervaka och reformera kyrkoväsendet i riket. I motsats till lekmannaståndet förhöll sig prästerståndet avvaktande mot ett "*consistorium mixtum*". Saken såg ut glömmas bort. Pietistiskt sinnade präster, bland dem Herman Schröder, inlämnade ett memorial med en begäran att det att lekmannastånden fattade beslutet om en ecklesiastik deputation skulle verkställas. Widén 1964 s. 52f. betonar att justitiedeputationens förslag på en del punkter överensstämmer med Cederhielms förslag. När det gällde personvalet till den deputation som skulle leda den kyrkliga verksamheten i Lappmarken tycks Schröder främst haft 1723-års deputationer som förebild. Splittringen mellan ortodoxi och pietism under 1720 och 1730-talen medförde att det även fanns ett direkt motstånd mot missionen i Lappmarken. Radikalpietismen, bl.a. Johann Conrad Dippel uppträdde under 1730-talet som direkt motståndare till lappmissionen. Widén a.a. s. 46 anför, med hänvisning till N. Jacobsson *Den svenska herrnhutismens uppkomst* s. 84, att "*Också E. Tolstadius avrådde år 1734 tvenne herrnhutiska bröder från att bege sig till Lappland*".

Genom kungligt brev den 12 jan. 1739 stadfästes ständernas beslut och Direktionen tillsattes. Genom 1723-års förordning och de ecklesistiska deputationerna under 1730-talet hade omsorgen om missionen i Lappmarken blivit ständernas och hela folkets angelägenhet. Intentionerna för ecklesiastikverket i Lappland skulle fullföljas. I och med dessa beslut gavs nya former för den fortsatta verksamheten i Lappmarken: en fast ledning hade det samordnade ansvaret för arbetet; en tillräcklig ekonomisk bas erhöles genom de årliga bevillningarna och ett fastlagt arbetsprogram hade tillskapats. Domkapitlen i Härnösand och Åbo underställdes Direktionen. Domkapitlens uppgift var att övervaka skötseln av församlingarna i Lappmarken och att se till att Direktionens förordningar efterlevdes. Direktionen var det ämbetsverk som beslöt om församlingsdelningar, skol- och kyrkobyggen, inrättanrättandet av nya tjänster etc. och domkapitlens direkta befogenheter i de lappska församlingar begränsades.⁶¹ Genom Direktionen fick ett "lekmannakonsistorium", där flera av medlemmarna var pietistiskt influerade, ett särskilt ansvar för den kyrkliga verksamheten i Lappmarken.⁶²

Vi väljer att här anföra två omdömen om Direktionens verksamhet. Det är två präster vilka själva varit verksamma i Lappmarken. År 1768 skrev kyrkoherden i Jokkmokk, Jonas Hollsten, följande i sin berättelse om undervisningen i Lappmarken :

*"...Och hafwa dessa höga män denna tiden, med deras nit och myndighet, ganska mycket godt uträttat til Församlingarnas tilväxt i deras Christendom och annan ordentlighet. Hwarföre tilståndet i Församlingarna sedan Hög-bemälte Dir: [sattes] blifwit så märkeligen förbättrat, at denna tiden kan billigt räknas för deras lyckligaste period."*⁶³

Pehr Högström skrev i sin "Lappmarksbeskrivning" år 1747 på följande sätt om Direktionen:

*"Under alla dessa förenämnde högst nyttige anstalter har man - - - således dagligen fått med fågnad förfara, at öknen och ödemarken i denna werldenes del begynner lustig warda och wildmarken glädjas och blomstras såsom en lilja etc."*⁶⁴

61 Widén 1964 s. 62-70. Hallencreutz 1983 s.87f. anför: "i själva verket kom dock den kyrkliga religionsvården bland samer att också i fortsättningen åvila de ordinarie kyrkliga apparaten med territorialförsamlingar och konsistorium", vidare väljer Hallencreutz att kalla Direktionen för "den första kyrkliga centralstyrelsen för ett särskilt inomkyrkligt verksamhetsområde", vilket kan ge en missvisande bild av förhållandet.

62 Widén 1964 anför i not 60 s.64 "Av direktionens första medlemmar synes flera ha varit samma andas barn som Schröder" och presenterar därefter direktionsmedlemmarna och sammanfattar "mot bakgrund av allt detta förvånar det inte att Direktionen omfattade Schröders åsikt i fråga om verksamhetens praktiska utformning".

63 VAB, Bergianska brevsaml. 13, Hollstens berättelse ss.578-599 § 17.

64 Högström 1747 s.225.

I och med tillkomsten av Direktionen inleddes en ny fas i Lappmarkens kyrkliga verksamhet. Domkapitlet och prästerna hade önskat en koncentration av undervisningen till kyrkplatserna, vilket uppnåddes genom de fasta lappskolorna. Vid varje lappskola skulle en skolmästare vara ansvarig för undervisningen och för inackorderingen av sex elever varje läsår. För denna del upprättades särskilda instruktioner, dels ett Kyrkoreglemente för Lappmarks Församlingarna (Bil.1) och dels en Instruction för Inspectorerna och Scholae-Mästarena, samt Scholae-Piltarna der sammanstädes (Bil. 2).⁶⁵

Direktionen och kretsarna kring denna önskade införa den arbetsmodell, med ambulerande missionärer och kateketer, som så framgångsrikt brukats i den norska Lappmarksmission under Thomas von Westens ledning. Från år 1741 tillsatte Direktionen missionärer för den ambulerande verksamheten. För en tid kom de båda arbetsformerna såväl de fasta skolorna som den ambulerande undervisningen att bedrivas parallellt med varandra. Widéns undersökningar redovisar detta utvecklingsförlopp mycket tydligt, och hur förhör och undervisning vid kyrkor och kyrkplatser blev det vanligaste, men att också den ambulerande undervisningen utvecklades inom församlingarna.⁶⁶

Kyrkolagen av år 1686 förutsatte att svenska medborgare var evangelisk-lutherska trosbekännare. Ytterst få undantag medgav människor med annan trosbekännelse att vistas i landet. Något utrymme för hedendom eller öppet förakt för den lutherska läran gavs inte. Försumlighet att besöka gudstjänst eller att lära sig de kristna grundsanningarna var därmed också brott mot lagen, och kunde vara föremål för rättsliga åtgärder.⁶⁷

65 Hallencreutz 1985 s.66 presenterar de lappskolor som inrättades som "*Skolor för utbildning av kateketer - - Där utbildades i varje omgång sex kateketer*". Alla elever vid lappskolorna blev emellertid inte kateketer och benämningen "*kateket*" måste reserveras för de särskilt anställda och oftast ambulerande medarbetarna. Se nedan Kap. 7-13 och vidare Widén 1965 *Kateketinstitutionen i Sveriges och Finlands Lappmarker 1744-1820*. Se vidare om Direktionens olika arbetsområden Haller 1912 s.107-124, där Haller presenterar två handlingar ur Direktionens arkiv, dels Vetenskapsakademiens förslag till instruktion för prästerskapet i Lappmarken angående anställandet af naturvetenskapliga rön m.m. och dels Direktionens öfver Lappmarkens ecklesiastikverk riksdagsrelation år 1769. Direktionen avgav sådana relationer till varje riksdag. Dessa relationer ger totalsammanfattningar av den kyrkliga verksamheten i Lappmarken vid olika tid punkter.

66 Widén 1964 Kap.2 ss.71-114.

67 Öberg 1979 s.17ff. Öberg har närmare utvecklat hur den civila lagstiftningen och myndigheterna värnade om den evangelisk-lutherska kristendomen, och hur "*det borgerliga samhället arbetade tillsammans med kyrkan på att avskaffa hedendom och vantrö*". Den identitet som KL 1686 förutsatte mellan det borgerliga och det kyrkliga samfundet kom under 1700-talets senare del att börja upplösas.

4.4. SAMMANFATTNING.

Kristendomsundervisningen i församlingen har under den tid som församlingsvården sköttes av kustsocknens kyrkoherde i första hand bedrivits i samband med de årliga marknads- och uppbördsresorna. För Jukkasjärvis del har dessa besök varat från några dagar upp till någon vecka under högvintern.

Prosten J. Torneus (1640-1681) i Neder-Torneå gav i sin relation (ca 1670) det faktiska betyget att "... få ära af Vngdomen, som icke kunna läsa i bok- - -Jag måste och väl effter gifwa, at dhe Lappar som boo in måt Noriget, och warda af de Nordiske kallade Fiällfinnar, intet så wäll kunna sig uthi Catechesi uthgredha ...men kunna dhe lijkwäl dhe enfaldigsta stycken af sin Christendom, hafwa godt Förståndh om dhe H.Sacramenter, om Gudh och deras ewiga saligheet". Prosten använde sig också av medhjälpare, "en Lappepoike", som tid efter annan bodde hos lapparna och undervisade deras barn i "A.b.c. och Catechesin". Detta betyg om kunskaperna i den inre Lappmarken skulle ge vid handen att allt stod väl till med församlingsvården. Verkligheten var en annan. Kunskaperna var svaga och församlingsvården var efter-satt.⁶⁸ Men prosten hade skäl att framställa förhållandet som han gjorde. Han ville att såväl Torne som Kemi Lappmarker skulle höra till Nedertorneå pastorat. Det gällde att behålla kyrkoherdeinkomsterna från Lappmarkerna.⁶⁹

I och med att präster bodde i Lappmarken, d.v.s. från och med att kyrkoherde var fastboende i Jukkasjärvi (1675) och kaplan bodde i Enontekis (1676), ökade möjligheterna till tätare kontakter mellan församlingsborna och kyrkans lärare. Visitationshandlingarna ger dock klara besked att det rådde en stor svaghet i kristendomskonskapen, och att afguderi och hedniskt och rått leverne var, om icke vanligt, så inte heller ovanligt. Allvarliga försök gjordes att öka undervisningen och krav på ökad kunskap gällde för att få deltaga i nattvard och för

68 SL XVII.3. 1900 s.35f.

69 Om Torneus kamp för att få behålla inkomsterna från Lappmarkerna se vidare Fellman 1910-1915 s.XXXIV och Fellman 1910 s.1-22. I början av år 1640 utnämndes Torneus till kyrkoherde i Nedertorneå och några månader därefter förordnade Domkapitlet i Uppsala kaplanen Anders Essevius till kyrkoherde i Torne Lappmark. Bakgrunden till förordnandet av Essevius var att regeringen önskade bilda särskilda "kustförsamlingar" och skilja Lappmarkerna från dem, något som kustsocknarnas kyrkoherder ivrigt motsatte sig. Torneus vann tvisten och kampen om "rätten" till Torne Lappmark. Domkapitlet retirerade och förklarade att "det ingalunda varit dess mening att utnämna Essevius till Pastor i Torneå lappmark, utan endast till predikant därstädes, helst ingen lön för skild pastor därstädes fanns anslagen". Torne Lappmark avsöndrades från Nedertorneå först år 1673. När Torneus gav sina församlingsbor ett så relativt gott kristendomsbetyg gav han samtidigt sig själv det betyget att församlingsvården i Lappmarken var god och att den mycket väl kunde ombesörjas av kyrkoherden i "kustsocknen".

vigsel. Det är också tydligt att prästerna stundom varit minst lika hårda som sin omgivning, och att de också med onödig hårdhet försökt driva kyrkans verk.

Församlingsbornas möjligheter till att kontinuerligt besöka kyrkan var små. För det allra största flertalet inskränkte sig kyrkbesöken till några få tillfällen per år. Dessa skedde då man under högvintern vistades nära kyrkbyn. Någon omfattande uppsökande verksamhet genom kätubesök och husförhör etc. tycks inte ha skett under perioden.

De fastboendes kunskaper har varit bättre än de nomadiserande gruppernas kunskaper, men om detta berott på att de varit inflyttade "*neder ifrån orten*"; eller att de varit finsktalande; eller att de haft kortare väg till kyrkan etc. kan icke diskuteras här. Vi räknar med att återkomma till detta i en kommande uppsats då skolelevernas kunskaper särskilt skall utvärderas.

1723-års förordning "*Om Lappländarnes flitigare undervisning i kristendomen*" medförde i praktiken knappast någon förändring av de kyrkliga förhållandena i Lappmarken. De yttre förutsättningarna, bl. a. svag ekonomi, svag ledning för genomförandet av missionsverket och motsättningarna mellan ortodoxi och pietism, arbetade mot intentionerna för avhjälpan av den andliga misär som Lappmarken befann sig i.

Genom konsituerandet av Direktionen för Lappmarkens ecklesiastikverk skapades ett kraftfullt organ för missionsverket. En ekonomisk bas skapades främst genom en allmän bevillning av ett öre per matlag i fyra års tid efter år 1739. Härav skapades en fond vars intresse skulle utgöra grunden för den årliga staten.⁷⁰ Den andliga "samsynen" bland Direktionens medlemmar med pietismens tankegångar och målsättningar som en av drivkrafterna verkade för att missionsverket skulle kunna drivas med större framgång. Undervisningen vid de fasta skolorna och den ambulerande undervisningen intensifierades. Kyrklig undervisningslitteratur översattes till samiska. M a o de tidigare bristerna i de yttre förutsättningarna för undervisningsverket var avhjälpta och ledningen hade en inre andlig övertygelse att arbetet bedrevs till GUDS ÄRA och för den enskildes fromma.

5. SPRÅKFRÅGAN fram till mitten av 1700-talet.

Den kyrkliga verksamheten i Lappmarken mötte från första början kravet på att prästerna måste kunna allmogens eget språk. Det var en förutsättning för att bedriva kristendomsundervisningen med någon framgång. Försök gjordes därför att undervisa lappgossar vilka sedan som "informatörer" på hemplatserna skulle kunna undervisa på lapska. År 1632 startades den första fasta skolan för samerna. Denna var den s.k. Skytteanska skolan i Ume Lappmark.⁷¹ Tidigare, genom konung Gustav Adolfs skrivelse av den 24 febr. 1619, hade kyrkoherden i Piteå Nicolaus Andreae erhållit tiondespannmålen från Piteå socken för undervisning av lappbarn, den s.k. Piteå-skolan.⁷² Läromedel översattes till lapska. Präster och lärare kunniga i det lapska språket skulle ansvara för församlingsvärderna i lappmarksförsamlingarna. Myndigheterna var således väl medvetna om det lapska språkets nödvändighet som undervisnings- och gudstjänstspråk. År 1748 uttryckte Pehr Högström saken på följande sätt i brev till Direktionen: "*Lärarena hafwa fått befallning, at gå ut i hela världen och lära Evangelium, men ej at fortplanta nya Tungomåhl och påtvinga folket at lära främmande språk til deras Gudztienst*".⁷³

Det stora och avgörande problemet var de olika samiska dialekterna och att det ännu på 1600-talet inte fanns något samiskt skriftspråk. När kyrko- och undervisningslitteratur skulle översättas och tryckas, gällde det att vid varje enskilt tillfälle, att ta ställning till vilken dialekt som skulle brukas och att skapa en användbar ortografi. År 1743 anmodade Direktionen domkapitlet att låta sammankalla en språkkonferens för att reglera språkfrågorna för hela Lappmarken. Språkkonferenserna 1743 och 1744 hade som målsättning att tillskapa ett samiskt skriftspråk som skulle kunna förstås över hela det samiska språkområdet i Sverige. Resultatet blev det s.k. sydlapska bokspråket varigenom man fick "*ett språk vars kärna ligger hos dialekterna i den nordligare delen av Ume lappmark (närmast Sorsele) och möjligen också den södra delen av Pite lappmark*".⁷⁴ I praktiken talades inte detta språk av någon utan var ett skriftspråk, vilket hade tagit mycket liten eller nästan ingen hänsyn till den nordliga tornesamiskan. Genom Högströms revision av det sydlapska bokspråket fick detta en "nordligare" prägel vid utgivningen av Högströms postilla och frågebok (1748). "*Den högströmska varianten på det sydlapska bokspråket blir därefter det självklara språket i de samiska texter som ges ut under perioden*".⁷⁵

71 Om den s.k. Skytteanska skola skolan se Lundström 1914 och och Wiklund 1922.

72 Lundström 1914 s.412ff. Vidare om Piteå skola se Lindmark 1990.

73 Fellman 1910-1915 II s.291. Myndigheterna var däremot icke medvetna om de stora dialektala skillnaderna från början men blev det under 1700-talets första del.

74 Forsgren 1987 s.40.

75 Forsgren 1987 s.49 i sammanfattningen av utgivningsperioden 1727-1810. Se även Forsgren a.a. s.44. P g a dialektskillnaderna och ovana vid den ortografi som användes i de samiska böckerna hade samerna i Jukkasjärvi församling små möjligheter att använda dessa texter, vilket också kommer att framgå nedan av Kap. 7-13.

För att belysa de stora skillnaderna mellan de olika dialekterna presenteras följande citat av den finländske sameforskaren Mikko Korhonen som beskriver dagens situation (1964). Förhållandena på 1600- och 1700-talen skiljer sig icke på något avgörande sätt från dagens förhållanden när det gäller förståelsen mellan dialekterna:

"Skillnaderna mellan samiskans huvuddialekter har blivit så stora att samer som hör till olika dialektgrupper ej alltid kan förstå varandra. Sålunda måste en sydsame från Härjedalen och en lulesame från Jokkmokk använda svenska för att kunna tala med varandra. Lulesamen i sin tur förstår inte mycket av det språk som en fjällsame från östra Finnmarken använder. I Enare kan en fjällsame (som talar nordsamiska) och en fiskarsame (som talar östsamiska) ej samtala med varandra på modersmålet, och dessa båda betraktar skoltsamiskan som något slags underligt blandspråk. En skoltsame i sin tur måste ha hjälp av tolk för att kunna umgås med sina stamfränder på Kola-halvön, om inte båda råkar kunna ryska. Man skulle därför kunna tala om flera samiska språk snarare än dialekter".⁷⁶

För Torne Lappmark där nordsamiska talades blev det i första hand inte frågan om svenska och/eller samiska skulle användas. Frågan gällde däremot det finska språkets ställning, och om dess eventuella rätt att ha företräde framför det samiska språket.

Komministern i Enontekis, den lappfödde Olof Sirma, kunde både finska och lapska språken. År 1688 anmälde Sirma i brev till "Sweriges Rijkets och Abo Academies Cancellor" att han på superintendentens befallning översatt "Gezelij Catechismum" och Abc-bok samt några psalmer till lapska. Sirmas översättningar trycktes emellertid inte.⁷⁷ Vid prosten Henr. Forbus visitation år 1716 av i Enontekis, framkom klagomål från allmogen på att Sirma inte hållit lapsk predikan nog ofta. I protokollet fastställdes att Sirma växelvis skulle predika på lapska och på finska.⁷⁸ Sirma hade lapska som modersmål men tycks oftast ha predikat på finska. Sirma härstammade från Kemi Lappmark, vars dialekt avsevärt skiljer sig från Torne Lappmarks dialekt. Om undervisningen säger Sirma likväl i ovan citerade brev att han: "...EEnfaldhel:n Preedikät på mitt och Lappländarnes moders-

76 Forsgren 1987 s. 2 anför detta citat från Mikko Korhonen 1964 *Lapin murteiden keskinäisistä suhteista*; se vidare Hansegård 1988 som utförligt behandlat språken i det norrbottensfinska språkområdet bl.a. s.33. Hansegård förtydligar dialektskillnaderna och säger att skillnaden kan inte jämföras med den skillnad som föreligger mellan t.ex. svenska och danska utan förr som skillnaden mellan svenska och något mellaneuropeiskt språk. Någon närmare språkgeografisk eller språkhistorisk beskrivning skall inte genomföras utan hänvisas till anförda arbeten främst Hansegård och Forsgren. Vidare om finska språkets utbredning i Tornedalen se även Wahlberg 1963 *Finska ortsnamnen i Norra Sverige*.

77 Fellman 1910-1915 II s.174f. Tydligt fanns ett uttalat behov att komplettera den tidigare (1648) utgåvan av Torneus *Manuale Lapponicum* se ovan s.41 och noterna 80-81. Katekes och Abc-bok var säkert avsedda som undervisningslitteratur och vände sig till en annan grupp än manualet.

78 HDA FIII bf:10, 5/2 1716.

mähl...". Under tjänstgöringen i Enontekiö har Sirma tillägnat sig ortens dialekt.⁷⁹

Detta förhållande, med Sirma, som under drygt fyrtio år tjänstgjorde i denna lappmarksförsamling, och var kunnig i båda språken, är på något sätt belysande för språkfrågan i Torne Lappmark. Sirma underströk tydligt nödvändigheten av att lapska böcker behövdes för undervisningen. Samtidigt använde han själv oftast det finska språket. För att kunna uppnå en bättre kristendomsundervisning gjorde han själv översättningar av böcker till ortens lapska dialekt dock utan att lyckas få dem antagna och utgivna till allmänt bruk.

Under perioden åren 1619-1726 hade 16 st olika lapska tryckalster utkommit. Bland dessa lapska böcker fanns endast en med en språkform som låg nära nordsamiskan. Det var J. Torneus' Manuale Lapponicum (1648).⁸⁰ Torneus manuale var främst avsett att användas av Lappmarkens präster. Förutom en liten kyrkohandbok och en evangeliebok var innehållet: Konung Davids psalmer, Salomos ordspråk, Salomos predikningar, Jesu Syrach's bok, Luthers lilla katekes med hustavlan, Kristi lidandes historia, Jerusalem's jämmerliga förstöring, en liten sångbok och en liten bönbok.

Domkapitlet intog en klar ställning för att lapska språket skulle användas i de södra Lappmarkerna. För Torne Lappmarks del däremot talade man tidigt om nödvändigheten att allmogen lärde sina barn finska. Kunskap i finska språket var en förutsättning för kristendomsundervisningen. Kyrkoherde Johannes Torneus förmanade lapparna att: "...the skola latha sina barn lära finska, på det man thes better kan them informera, eller the skola föras til Sölfwerbruket". Detta var år 1641.⁸¹ Liknande förhållande, om också i än mer tillspetsad form, gällde i Kemi Lappmark.⁸² De som var ovilliga att lära sig

79 Itkonen 1940 s.349. "Sirmas Katechismusübersetzung widerspiegelt vorzugweise den zur der anderen Dialektgruppe gehörenden Enontekiö-dialekt; aber auch in diesem sind Eigentümlichkeiten aus Sirmas heimatdialekt ziemlich reichlich zu finden".

80 Forsgren 1987 ss.6-32 och Bil.1. Enligt sammanställningen av kyrko och undervisningslitteraturen i Sverige, 1619-1850 representerade alla de övriga tryckalstren sydliga dialekter. Qvigstad & Wiklund 1899 S5 s.17-20 anger för Manuale Lapponicum "tornelappische sprachform".

81 Fellman 1910-1915 II s.386. Torneus tillträdde år 1640 kyrkoherdetjänsten i Nedertorneå och hade börjat att lära sig den samiska dialekten i Torne Lappmark. Under åren fram till år 1648 slutförde han det mycket omfattande översättningsarbetet för Manuale Lapponicum. Ett översättningsarbete där Torneus också tog hjälp av samer från olika dialektområden för att få en överblick om skillnader och likheter mellan dialekterna. Det förefaller troligt att uttalandet om finskans nödvändighet har andra orsaker (som inte kan diskuteras här) än att det uppfyllde kraven på anpassning till församlingsbornas förutsättningar och bäst för dem. Se även vidare nedan Kap.7-13 hur finska språket även hundra år senare fortfarande är ett okänt språk för den största delen av Torne Lappmark .

82 Fellman 1906 II s.523ff. Jakob Fellman har utförligt redovisat den sega kampen för att få använda samiska som kyrko- och undervisnings-språk och sina försök att få imprimatur för sin katekesöversättning.

finska eller låta sina barn lära sig finska ställdes till ansvar vid tingen och sakfälldes. Böter utdömdes, och kunde dessa inte erläggas byttes de mot olika kroppsstraff.⁸³

Inställningen, att Torne Lappmark skiljde sig från övriga Lappmarker i språkfrågan, markerades ytterligare år 1725. Domkapitlet skrev då till Kanslikollegium och anförde att finska predikades överallt i Torne Lappmark och att undervisningen bedrevs på finska språket. Då inte alla dialekterna kunde tillgodoses vid tryckningen av läroböcker för de övriga Lappmarkerna föreslog Domkapitlet att utgivningen i första hand skulle ske på "Lycksela-språket".⁸⁴

Finska språket hade utvecklats till ett slags "Lingua Sacra" i Torne Lappmark. Anledningarna till detta är icke så enkelt att bilda sig en klar uppfattning om. Materialet förfaller motstridigt. Det allra naturligaste borde vara att man hade nyttjat det språk som var allmogens eget språk. Då borde effekterna av undervisningen blivit bättre. Likaså borde den enskildes möjligheter till en bättre förståelse av lärostoffet varit större. Vilka var de egentliga motiven till att finskan användes i den utsträckning som var fallet? För den fortsatta diskussionen formulerar vi följande tänkbara frågeställningar:

1. Berodde användningen av finska språket på att den tillgängliga och användbara litteraturen var finskspråkig?
2. Fanns det inte några präster som var kunniga i lapska?
3. Bedrevs det en medveten politik att området skulle vara finskspråkigt?
4. Var antalet finskspråkiga nybyggare så stort att det motiverade att finskan användes som gudstjänstspråk?
5. Var allmogen i regel flerspråkig?

DEN FÖRSTA FRÅGAN innehåller också frågeställningen om de lapska böckerna på grund av dialektala skillnader mellan de olika lappmarkerna var obrukbara i Torne Lappmark. Pehr Högström diskuterade i sitt "Betänkande om hvad tungomål wore nyttigast att bruka wid församlingarna i Torne-Lapmark" det förakt mot sydligare dialekter, som han hade märkt hos somliga i de norra lappmarkerna. Högström betonade att de dialektala skillnaderna inte var större än att lappallmogen med handledning lättare borde lära sig förstå den lapska som de lapska böckerna innehöll än att lära sig ett nytt språk - finskan.⁸⁵ Högströms betänkande avgavs år 1746. Samma år hade han visiterat Jukkasjärvi församling. Därvid hade det befunnits att en del kunde läsa den finska katekesen såväl utan- som innantill. Då Högström upprepade samma stycken på lapska "*åhördes det med välbehag*", och all-

83 Tenerz 1960 s.99ff.

84 Fellman 1910-1915 II s.207ff. Se ovan not 81.

85 Fellman 1910-1915 II s.254ff. Jfr Korhonen och Hansegård ovan s.40 och not 76.

mogen redogjorde på sitt modersmål (lapska) för den kristendoms-kunskap de inhämtat med hjälp av de finska böckerna och undervisningen på finska. Högström antecknade till protokollet att: *"man ock ei kan neka at en stor del, i synnerhet af dem som ei förstått Finskan, ei kunnat hinna til den fulkomlighet i Christendomens kundskap, som kan säjas wara tilräckelig"*. Trots språksvårigheterna fanns det alltså tydligen de som kunde läsa både utantill och innantill i finska böckerna och begrep vad de läste. På visitators fråga om vilket språk man ville ha gudstjänsten på svarade man att man: *"med stor glädje höra guds ord på det Lapska språket- - -men som man ei ännu med de Lapska böckerna woro wane...dem måtte unnas at wid gudstjensten bruka de Psalmer, som finns i Finska Psalmboken"*. Dock begärdes från en del av allmogen att deras barn skulle få lära sig sina kristendomsstycken ur finska böcker.⁸⁶ Högström kunde ej villfara denna begäran att finska språket skulle användas som undervisningsspråk utan anbefallde att de lapska böckerna skulle användas vid undervisningen.⁸⁷

Kronofogden Hackzell som väl kände förhållanden i Torne Lappmark hävdade en motsatt uppfattning. Han önskade att finskan allmänt skulle utbredas i hela Lappmarken. År 1741 skrev han i en inlaga till Direktionen, att lapparna i denna Lappmark är lika goda finnar som lappar, och att: *"det oförgripel:n skulle vara mycket nyttigare, at förenämde Böcker, som til desse Lappmarckerne skulle komma, blefwe på finska språket tryckte"*.⁸⁸

Vi konstaterar att två trovärdiga, och var för sig i förhållandena väl insatta, myndighetspersoner tolkat förutsättningarna helt olika eller haft olika bevekelsegrunder. Slarvigt uttryckt kan detta sammanfattas med orden: "som man frågar så får man svar".

86 RA KDL ink.skriv. 1741-1746 ss.818-823. År 1746 visiterade Högström bl.a. Jukkasjärvi, Enontekis, Kautokeino och Utsjoki. Högström tillmätte denna visationsresa stor betydelse vilket framgår av det utrymme den fått i manuskriptet till *Missionsförrättningar* (Samfundet Pro Fide et Christianismo utgav en första del år 1774, vidare om manuskriptet se Wikmark 1979 s.27). I Jukkasjärvi skola undervisades barnen på finska. Skolmästaren i Jukkasjärvi Lars Engelmark medgav att denna finska tvångsundervisning *"ei lagt litet hinder för både barnens uplysning och hjärtats böjande til kärlek och gudagtighet"*. Visitator (Högström) kunde själv inte finska språket (Wikmark 1979 s.105) och torde ha haft svårt att bedöma de finska kunskaperna men enligt protokollet läste allmogen *"jämväl utan och innan den på samma språk utgifne Finska Cateches"*. Samiska hade Högström lärt sig hos prosten Pehr Fjellström i Lycksele och kunde således främst sydsamiska, vilket var främmande för Torne Lappmarks allmoge. Högströms möjligheter att förstå den nordsamiska man talade i Jukkasjärvi kan inte ha varit utan problem. Se vidare om Högström hos Wikmark 1979.

87 RA KDL ink.skriv.1741-1746 ss.805-808. *"med antydian at de hädan-efter, jämte finska böckerne, skola betjena sig af de lapska, som Höga öfwerheten dem gifwit och hitsändt, af hwilka nödige exemplar blefwo dem tildelte"*.

88 Fellman 1910-1915 II s.232f

År 1751, då kyrko- och undervisningslitteratur nyligen hade utgivits på samiska⁸⁹, föreslog domkapitlet i skrivelse till Direktionen att finska språket skulle bibehållas i Torne Lappmark. Tenerz⁹⁰ sammanfattar domkapitlets skäl i följande fem punkter:

1. Allmogens egen önskan var att bibehålla finska språket.
2. De dialektala olikheterna. De sydlapska läroböckerna förstås inte av samerna i Torne Lappmark.
3. Finska språket har varit använt i Torne och Kemi Lappmarker alltifrån "*kristendomens början*" därstädes "*hvarföre the nu bruka thet språket som sitt modersmål*".
4. Lapskan och finskan i dessa Lappmarker är relativt lika, "*warande knapt hwart tijonde ord purt Lappska*", varför lappallmogen har lättare att lära sig finska än svenska.
5. Kristendomsundervisningen på finska har här fört kristendomskunskapen framåt.

Domkapitlet förstod uppenbarligen inte språksituationen i Torne Lappmark och svårigheterna att använda finska språket vid undervisningen. Direktionen biföll domkapitlets förslag. Därmed fattades egentligen ett beslut som frantog Torne Lappmarks sameallmoge rätten att använda sitt modersmål vid kristendomsundervisningen och möjligheten att utveckla samiskan som skriftspråk. Ett rimligt alternativ hade varit att man hade givit ut litteratur på den nordsamiska som talades i Torne Lappmark. Pehr Högströms förslag (en orimlighet enligt vår bedömning) avsåg att skapa ett för alla Lappmarker gemensamt undervisningsspråk, ett lapskt huvudspråk i nära anslutning till "*Luledialekten*".⁹¹

Finska språket gavs ett absolut företräde i den kyrkliga undervisningen. Någon ytterligare analys av orsakerna till detta märkliga beslut skall icke göras här. Vi hänvisar till, och ansluter oss till, Tenerz' och Hansegårds utförliga behandling av språksituationen i Lappmarken.⁹²

DEN ANDRA FRÅGAN var om det fanns präster, som kunde predika och undervisa på lapska språket. Möjligheterna att besvara denna fråga är ytterst begränsade. De vittnesbörd som är tillgängliga är förutom herdaminnena främst visistationshandlingar. Av dessa kan utläsas om prästerna predikat på lapska vid visitationer etc. Mycket få uppgifter föreligger om hur den övriga undervisningen bedrivits. Kyrkoherde Elingius, som tjänstgjorde i Jukkasjärvi församling under åren 1691-1717, var född i Torneå. Han hade studerat i Åbo. Elingius kunde finska men däremot i alla fall år 1688 ingen lapska.⁹³ Eventuellt var

89 Se ovan s.39 och noten 75.

90 Tenerz 1960 s.124f.

91 Högström 1747 s.74ff.

92 Tenerz 1960; 1962; 1963. Se även Hansegård 1988 s.33.

93 Fellman 1910-1915 II s.176f. Olof Sirma, som var komminister under Elingius' kyrkoherdetid, begärde år 1688 att: "*emedan deras kyrkoherde*

även Elingius finska kunskaper bristfälliga. Elingius var år 1709 instämd till tinget för att han, söndagen mellan S:t Pauli dag och kyndersmässodagen år 1706, från predikstolen, skall ha kallat nämndemannen Olof Hindrichsson, från Tingevare by, för "*Pahloborfware*" (brännvinskrögare/-handlare). Vid tinget tillstod Elingius, att han den söndagen hade predikat på finska, men att han: "*ingen puur Finne är, utan det språket honom swårt faller*".⁹⁴ När Domkapitlet år 1707 yttrade sig till häradsrätten om Elingius förehavanden, argumenterade man till hans försvar, att fortsatt tjänstgöra på orten, att han kan: "*församlingen på dheras egit Modersmähl behörigen underwijsa och opbyggia*".⁹⁵ Om detta också skall förstås så att Elingius då (1707) har lärt sig lapska och kunnat betjäna församlingen även på lapska låter sig icke klart utläsas. Domkapitlet kan med "*Modersmähl*" ha avsett såväl finska som lapska.

Efter Elingius död år 1717 föreslogs den finske Capellanen Henricus Wegelius från Ilmola, vilken befann sig på flykt, att till en tid upprätthålla vakansen efter Elingius. Wegelius var finskspråkig, men om han då kunnat någon lapska står icke att utröna. Även en annan finsk präst (Daniel Kijl el. Wijk) befann sig på flykt och uppehöll sig någon tid i Torne Lappmark. Denne kunde möjligen lapska.⁹⁶

År 1719 tillträdde kyrkoherden i Kautokeino Johan Tornberg kyrkoherdetjänsten i Jukkasjärvi. Han var född i Hietaniemi men växte upp i Kautokeino. Efter studier i Uppsala återvände han år 1698 dit som faderns adjunkt och var pastor i det flerspråkiga Kautokeino från år 1707. Om Tornbergs kunskaper i lapska har jag bl.a. kunna finna några av Tornbergs egna ord. Tornberg fick efter en anmälan av Häradshöfdingen Sadlin till domkapit-

(Elingius) skall allenast en gång om åhret igenom tolck för them låta predika, det han (Sirma) som språket (lapska) är heel mechtig må få them upwachta och pastoralierne åtniuta".

94 RA Dombok Västerbottens län nr 13 fol.445. Elingius medgav att han "den söndagen predikat på finska".

95 RA Dombok Västerbottens län nr 13 fol.186.

96 HDA Manualhandl. Neder-Torneå 1705-1720. Prosten Henr. Forbus skrev till domkapitlet och anmälde att: "*huru såsom Dn: Daniel Kijl, för detta Pedagogus i Helsingfors, emot min gifne åtwarning förrättat prästerliga sysslor i dessa Torneå sochner äfwen uti Jukasjerf*". Superintendenten Göran Wallin har på brevet antecknat "*Dn Daniel Wijk mins intet iag wara hoos oss antagen, utan twifel en flycting. och effter det dubiteras om hans officio och vita wore bättre släppa honom til sitt land och förmän Ehuru wäll det är ont effter dem som kunna lapperska*". Henrik Wegelius var broder till Joh. Wegelius d.ä. och därmed farbroder till den genom sin postilla välkände Johannes Wegelius d.y. Henrik W. var under åren 1717-1719 nådarspredikant i Jukkasjärvi efter Elingius död. Tawe 1958 s.110 skriver om Henrik W. "*säkert var det meningen att han skulle få ordinarie kyrkoherdetjänsten, men han avled*". Denne Henrik W. får alltså icke sammanblandas med den "*profinske*" Henrik Wegelius i Utsjoki som var en av de största motståndarna till det samiska språket (Kähkönen 1982 s.180-188). Henrik Wegelius var kyrkoherde i Utsjoki åren 1758-1765 se Fellman 1910-1915 s.455f. och vidare s.315-320 med Henrik Wegelius "*Berättelse om Utsjoki om Enare*" 31/12 1759.

let försvara sig och sin tjänsteutövning. Tornberg var anklagad för försumlighet i att undervisa lappen Michael Pahlsson. Tornberg skrev i en inlaga till domkapitlet: "at, *enär iag Catechesationen lyctat, har iag åter begynt så och där med continuerat så länge de äro tilstades, giort all möjelig flit - - - men at icke alla så wäl kunna fatta hindrar myckit finska språkets okunnighet och äfwen någon tröghet i lärande*". Detta tolkas så att Tornberg främst använt finska språket vid kristendomsundervisningen. Enligt visitationsakterna åren 1745 och 1746 underströks att församlingens präster måste kunna både finska och lapska för att kunna betjäna församlingsborna. Tornberg angav själv "at det var aldeles nödigt för en Lärare at betjena sig tillika af det Lapska språket". Möjligen har Tornbergs kunskaper i lapska varit svaga och det kan ha varit ett av skälen för de två lapsktalande prästerna, adjunkten Isac Grape och skolmästaren Lars Engelmars, då de (1746) ville ta över en större del av församlingens skötsel från den åldrade och sjuklige Tornberg. År 1775 fanns bland kyrkans inventarier ett manuskript med en översättning av Johannes evangelium till lapska efter Torne Lappmarks dialekt. Manuskriptet är förkommit men i inventarielistan anges översättaren vara Johan Tornberg. Troligen har översättning samband med den provöversättning av Joh. 1 och 2 Kap som år 1715 trycktes och distribuerades till lappmarkspresterna för att inhämta deras omdöme. Det är rimligt att antaga att Tornberg förutom finska språket även kunde lapska.⁹⁷

Johan Tornbergs son, Salomon Tornberg, var under några år sin faders adjunkt. Då prostens och domkapitlet föreslog S. Tornberg till skolmästarsysslan i Jukkasjärvi skrev Direktionen i brev till domkapitlet: "*Salomon Tornberg, emedan han nu öfwer tredie åhret skall hafwa warit in ministerio...skall vara förswarlig i sina studier och det finska språket mächtig*".⁹⁸ Enligt en visitationsakt från Enontekis, där Salomon Tornberg var komminister sedan år 1744 och pastor från år 1748, finns antecknat att Tornberg förrättat inledande bön och kort altartal på lapska språket.⁹⁹ Salomon Tornberg som kunde finska hade efter tillträdet i Enontekis lärt sig lapska vilket var nödvändigt att kunna för församlingsvården i Enontekis.¹⁰⁰

97 HDA EIII:12, 11/4 1729, RA KDL, ink.skriv.1741-1746, ss.789-792, 818-823. Johan Tornberg växte upp Kautokeino och tjänstgjorde där som adjunkt under 12 år. Nödvändigheten att använda det samiska språket i församlingsarbetet i Kautokeino framgår av följande citat av Kautokeino församlings kyrkoherde Johan Junelius då han efter nära trettio års tjänstgöring (1719-1746) i Kautokeino avflyttade till Uleåborg: "*ehuru denna Församling wore med det Finska språket wäl hulpen, wore det dock oundgängeligit för en prästman, som wille trygga sit samwete, at tillika wara deras modersmål wäl mächtig*" (Wikmark 1979 s.105). Skillnaden mellan den samiska som talades i Kautokeino och den som talades i Jukkasjärvi utgjorde mindre hinder för förståelsen. Ang. provöversättningen av Joh. 1 och 2 Kap., se vidare Haller 1896 s.90. Det omnämnda manuskriptet (se även nedan s.92) antages ha tillkommit efter år 1715 och upphovsmannen torde vara Johan Tornberg d.y. (Tornbergs fader, även han kallad Johan Tornberg, var kyrkoherde i församlingen åren 1682-1687.)

98 HDA EII b:1, 16/12 1742.

99 RA, KDL, ink.skriv.1741-1746 ss.818-823.

100 HDA EII b:1, 11/12 1745. Direktionen ålade Salomon Tornberg att lära sig lapska vilket framgår av brevet till domkapitlet. Direktionen

Jukkasjärvi skolas förste skolmästare, från år 1744, var Lars Engelmark. Engelmark var av födseln svenskspråkig men under studierna i Åbo lärde han sig finska, vilket framgår av Direktionens handlingar då han föreslogs till skolmästaresysslan i Jukkasjärvi.¹⁰¹ Före tillträdet i Jukkasjärvi vistades Lars Engelmark i Lycksele och lärde sig lapska hos Pehr Fjellström. Han vistades också en tid i Torneå för att vinna ytterligare kunskap i finska språket.¹⁰² Lars Engelmarks söner, Fredrik och Daniel, vilka efter faderns frånfälle fortsatte sina studier med inriktning på prästbanan, hade tydligen båda lärt sig såväl finska som lapska språken under sin uppväxt. Domkapitlet föreslog Direktionen att de två gossarna skulle med Direktionens ekonomiska stöd förhjälpas till fortsatta studier. Ett av motiven var deras duglighet i båda språken. Detta vara en tillgång vid framtida tjänstgöring inom Lappmarken. Tydligen var uppväxtmiljön i Jukkasjärvi och kyrkoherdehemmet flerspråkig.¹⁰³

Enligt Engelmarks attest har adjunkten Isac Grape i Jukkasjärvi förutom kunskaper i finska också lärt sig lapska språket.¹⁰⁴

Således har flertalet av de prästmän, vilka under tiden ca 1690- ca 1750 tjänstgjorde i Jukkasjärvi församling som präster och skolmästare, varit kunniga i både lapska och finska språken. Prästerna har tydligen i första hand använt finska som undervisningsspråk och växelvis kunnat använda lapska vid gudstjänsterna. Den användbara undervisningslitteraturen var finskspråkig och i nära hundra år hade allmogen uppmanats att lära sig finska. Prosten Henr. Forbus ord i visitationsakten för år 1727 hade tydligen goda skäl för sig: "Föreställetes nödvändigheten at giöra sig finska språket wäl bekant, som i gudstiensten brukas, äfwen wed läsningen och förhöret, på det ingen må ursächta sig med okunnigheten af bem:te språk".¹⁰⁵

DEN TREDJE FRÅGAN var om det bedrevs någon medveten politik för att göra området finskspråkigt. Kemi Lappmark förfinskades tidigare än Torne Lappmark. Kristendomsundervisningen i Kemi Lappmark hade vid 1700-talets början nått vida bättre resultat än undervisningen i Torne Lappmark. En av orsakerna därtill var att lappkulturen var på utdöende. En gradvis övergång skedde till fast boende och nybyggarbosättning och modersmålet övergavs till förmån för finska språket.¹⁰⁶ År 1751 angav domkapit-

hade: "låtit antyda Comministern i Enontekis Salomon Tornberg, at med första lära sig Lapska Språket".

101 HDA EII b:1, 16/12 1745. Direktionen skrev till domkapitlet följande i sitt förord för Engelmark: "och Directionen af förbem:te Consistorii Academie i Åbo lämnade wittnesbörd inhämtat, at han skall wara af Hernösand stift och äga wackra studier, jämbwäl tämmeligen god kunskap i finska Språket, samt dessutom wara wan och fallen til informationswäcket".

102 HDA EIII:38, 26/10 1743.

103 HDA FIX a:2, 16/11 1764.

104 HDA EIII:38, 17/11 1745.

105 HDA EIII:25, 19/12 1727.

106 Tenerz, H. 1960, s.106; Tegengren 1952 s.129-150. När Tegengren skildrar förskjutningarna inom befolkningen under 1700-talet anför han på s.129f.: "Lapparnas denationalisering och assimilering med det

let att: "Kimi Lappar hafwa i fordna tider, enligt beskrifningen, för 70 och 80 år sedan varit the gröfsta och nidaste ibland alla Lappar; men genom Herrans wälsignelse och the ras lärarens flit äro the nu komne til så hög och tilräckelig kundskap i Christendomen och ärbarhet i lefvernet, som kunnigt är hwartil finskan ofelbart bidragit. Igenom then Nådige Gudens bistånd och wälsignelse, kan ock Christendoms kundskapen och lefwernes förbättring bringas til en sådan högd i Torneå Lappmarcker, therest hädanefter som hitills finskan brukas".¹⁰⁷ Finska språkets utbredning i Kemi Lappmark hade också betydelse för att markera en på alla sätt tydlig språkgräns mot öster och de ryska gruppernas inflytande i området.¹⁰⁸ I Kemi Lappmark hade en övergång skett till fastare bosättningsformer och ett annat språk. I vad mån språkövergången i Kemi Lappmark främjades av att finska språket användes som kyrkans undervisnings-språk kan inte utredas här. I Torne Lappmark var förhållandet ett helt annat. Där kan vi inte bortse från att myndigheterna såg en övergång från den ursprungliga kulturen till en fastare bosättning som en möjlighet att nå bättre undervisningsresultat och att ett konsekvent användande av finskan skulle verka för en sådan assimilering.

Superintendenten Kiörning visiterade den 15 jan. 1751 Jukkasjärvi församling. Vid domkapitlets sammanträde, den 14 aug. 1751, upplästes visitationsakterna. Domkapitlet uttalade sig klart för att de önskade en förfinskning. När det gällde finska språkets ställning i Jukkasjärvi församling antecknades till protokollet att:

*"Consistorium vil ock i diupaste ödmjukhet anföra, at om the i Jukkasjerfvi anlagde Bergwerk och oeconomiska inrättningar efter alt utseende få framgång, så blifva förmodeligen med tiden Lapparne rena finnar af det myckna umgjänge the tå med arbetare och nybyggare komma at hafwa, hwilcket ock vore til önskandes".*¹⁰⁹

Ytterligare en betydelsefull fråga var lappmarkshandelns förutsättningar. Borgarna i kustsocknarna såg med oro och missnöje på lapparnas flyttningar till Norge och den handel som bedrevs med de norska handelsmännen. Man vände sig emot de handels-

finska folkelementet skedde naturligvis småningom, varför ett exakt uppgivande av antalet nybyggare och lappar vid ett visst ögonblick måste bli rätt vanskligt. Den starka blodblandningen mellan lappar och finnar var även ägnad att sudda ut gränserna mellan deras ursprungliga levnadsformer och beröva parterna deras etniska individualitet. Att lapparna övergävo sitt modersmål till förmån för det finska språket verkade naturligtvis även utjämnande på olikheterna mellan två folkgrupper".

107 Fellman 1910-1915 II s.303. År 1748 påminde Direktionen likväl den nytillträdande kyrkoherden Hellander i Utsjoki och Enare att samernas modersmål är samiska och att det skall användas vid undervisningen. Hellander företrädde åsikten att undervisningsspråket skulle vara finska, se vidare Kähkönen 1982 s.180-188.

108 Tenerz 1960 s.106f.

109 Fellman 1910-1915 II s.303.

restriktioner, bl.a. det brännvinsförbud, som gällde för den svenska lappmarkshandeln. Brännvinsförbudet medförde att många gjorde sina affärer på den norska sidan där inga restriktioner rådde. Frågan hade ekonomisk betydelse för hela riket, och var föremål för ständernas ekonomiutskotts behandling och förslag. Det var viktigt att handeln med lappmarksprodukterna styrdes till de "*Westerbottniske Städernes handlande än föra them öfwer til Norrige*".¹¹⁰

Enligt Kungl. Förordning, den 1 dec. 1748, "*Till förekommande af Lapparnes Kringstrykande med tiggande och afvärjande af den skada, de å andras Skogar åstadkomma under flyttningarne*" fick man icke flytta från hemorten. Det var nödvändigt att ha "*Tings Rättens låf genom utdrag af Protocollet, sedan undersökt blifvit, att den personen ej varit af Lappallmogen i tjenst åstundad, samt Kyrkoherdens i församlingen bevis, om dess Christendoms kundskap och vandel*".¹¹¹

Möjligen kunde prästerna ha haft personliga skäl att inte lära sig allmogens modersmål. Ett anfört skäl till prästernas ovilja i allmänhet att lära sig lapska språket var nämligen möjligheterna till att få förflyttning från Lappmarken. Utsikterna att få befordran till annan trakt minskades för den präst, som förvärvade sig sådan insikt i lapska språket, att han på detsamma kunde undervisa och förrätta gudstjänst.¹¹² Detta hade uppenbarligen varit förhållandet i någon Lappmark. För Torne Lappmarks präster borde oviljan ha gällt att lära sig finska språket (vilket domkapitel och Direktion ansåg vara det outhärliga språket), men så var ju icke var fallet.

I samband med att Kyrkoherden Olof Graan i Lycksele översände den lapska översättning han hade gjort av Lutheri Cateches skrev han till biskop och domkapitel och föreslog att barnen i lappskolan under andra året skulle läsa svenska. Graan hade prövat det och såg det som ett medel för en assmilering. Ovan har ofta talats om förfinskningen av Torne Lappmark. Graans förslag innebar ett slags försvenskning av Lappmarken. Graan kunde lapska och hade av den orsaken ingen anledning att använda svenska som gudstjänst- och undervisningspråk. Orsaken torde ha varit en målmedveten strävan att knyta lappallmogens band allt starkare till det svenska samhället.¹¹³

Sammanfattningsvis kan man säga att det förekommit olika former av medveten förfinskning och ett önskemål att en "fastare" bosättning skedde inom Lappmarken. Finska språket kunde vara ett medel för den önskade assmileringen. Ovan (s.16ff.) har redovisats att renskötelsen inom Jukkasjärvi vid 1700-talets mitt

110 Fellman 1910-1915 I s.519ff.

111 Elers [1800] s. 1083.

112 Fellman, J. 1910, II s. LIX.

113 HDA FIX a:1, 3/10 1725: "*skulle äfwen på sådant sätt uti de andre Lappmarcker practiseras torde genom gudz nåd med tijden hända at Lapparna kunde alla Swänska språket och behöfde inte Lapperska uti sin Gudztienst*";. Om någon förordning eller något påbud från domkapitel eller Direktion hade förelegat att undervisa i svenska skulle Graans förslag icke ha blivit insänt till domkapitlet. Huruvida Graans idéer delades av andra prästmän i Lappmarken har inte kunnat utredas här.

var helnomadiserande. Någon fast bosättning i större utsträckning hade inte inletts. Att som Haller avfärda förfinsknigen med att: "det var faktiskt på lapparnas egen begäran, som finskan öfvervägande blef gudstjänstspråk" förefaller att vara en grov förenkling.¹¹⁴

DEN FJÄRDE FRÅGAN var om antalet nybyggare var så stort att det motiverade att finskan användes som gudstjänstspråk. Enligt Hackzells "Beskrifning" fanns nybyggen vid 1695-års skattläggning. Då räknade Tingevåra by 111 st skattland och Siggevara by 88 st skattland.¹¹⁵ År 1738 räknade Hackzell fortfarande endast nybyggen på åtta ställen i Jukkasjärvi församling. Nybyggena var belägna i huvudsak långt öster om kyrkplatsen

114 Haller 1896 s.101. Haller konstaterar att det bästa varit om "man för de nordligaste församlingarna hade utgifvit böcker, lämpade efter deras dialekt". I not 1 s.101 avfärdar Haller den argumentering Sjögren (Anteckningar om församlingarne i Kemi lappmark. Helsingfors 1828.) och efter honom Vahl (Lapparne og den lapske mission. Köpenhamn 1866.) vilka huvudsakligen tillskrev prästerskapets bekvämlighet och förakt för det lapska språket orsaken till språkfrågans utveckling. Haller skriver "det var faktiskt på lapparnas egen begäran, som finskan öfvervägande blev gudstjänstspråk". Jfr. Direktionens skrivelse den 29/10 1752 (Fellman 1910-1915 II s.305) med anledning av visitationerna i Jukkasjärvi, Enontekis och Kautokeino: "att desse lapmarks församlingar och scholarne therstädes måge blifva vid finskan; men att icke thestomindre predikningar tils vidare hålles efter vanligheten på bägge språken, och at prästerna betiena them af almogen på theras egit språk, som ei vise förstå finskan". Lapparnas begäran var att få använda de finska böckerna därför att det sydlapska bokspråket och dess ortografi var helt främmande för dem. Direktionen gjorde ett undantag från sitt allmänna beslut att lapska överallt skulle brukas som gudstjänst- och undervisnings-språk och gick med på att finska böcker skulle få användas i stället. Lapska språket skulle till en del vara allmänt gudstjänstspråk och finskan undervisningsspråk av den anledning att inga läromedel fanns på nordsamiska. Myndigheternas skäl för att inte låta översätta böcker till nordsamiska var av annat slag än att villfara allmogens innersta önskan. Lapparna hade att välja mellan obegripliga samiska böcker med en annan ortografi än den de hittills stiftat bekantskap med och de finska böckerna (som ett val mellan pest och kolera).

115 Fellman 1910-1915 s.114. De åtta nybyggarna var: "Johan Andersson och Per Jönsson på Taborsberg, Hindrich Michelson Kyro i Wittangi, Lars Uhlatt i Wettasjocki, Olof Kemileinen i Lainio och Markus Henrichsson i Kienoswando Hans Olofsson och Måns Mårtensson i Lainio". Tabors berg [Parakka] ligger vid Kalix älv "söder ut till Iunoswando masugn 2 mil, Norrut till Kopparberget 3 mil" (Svappa-vaara). Hackzell skriver "Jukkasjärfwi Lappmarck" vilket förstås som Jukkasjärvi församling.

(se kartan Bil.3) och få till antalet. Tenerz har med Hackzells material gjort följande uppställning:

"- - -	<u>Skattesamer</u>	<u>Nybyggare</u>
Jukkasjärvi lappmark	199	15
Enontekis	69	15
Kautokeino, Aviovaara, Teno, Utsjoka	105	5 - - -". ¹¹⁶

I den sammanställning som kyrkoherden Jonas Hollsten år 1777 gjorde av "Folck-numern" i några lappmarksförsamlingar redovisades Jukkasjärvi med följande siffror:

"- - -		
År 1750, var antalet af alla Församlingens Invånare, med unge och gamle,		1298
" 1754, var det " " " "		1390
" 1760, allenast " " " "		1221
" 1767, " " " "		749
" 1774, " " " "		888 - - -". ¹¹⁷

Nybyggare utgjorde alltså endast en liten del av församlingsfolket. En intressant anmärkning om språksituationen i Jukkasjärvi församling är den motivering, som framfördes då gränsen för Gellivare församling skulle fastställas åren 1742-46. En del lappar och nybyggare i norra och nordöstra delen av Gellivare församling höll sig till Jukkasjärvi kyrkplats. Detta motiverades för lapparnas del med att deras flyttningar gick förbi Jukkasjärvi. Ytterligare ett skäl var att de där betjänades på finska språket, vilket de föredrog, säkert av den anledningen att den kristendoms-kunskap de hade kunde de läsa innan och utantill efter de finska böcker som de tidigare använt. I Gellivare församling användes samiska läromedel.¹¹⁸

Sammanfattningsvis kan det konstateras att nybyggarna var mycket få till antalet och utgjorde en finskspråkig minoritet, vilken inte kunde motivera att det allmänna undervisningspråket skulle vara finska.¹¹⁹

116 Tenerz 1960 s.114.

117 Hollsten 1777 s.114.

118 Öberg 1979 s.21f.; Grapensson 1942 ss.31ff.;95ff. Ännu ett skäl för dem att vilja förbli vid den gamla ordningen bör vara att de icke förstod den sydlapska bokspråket. Den nybildade Gellivare församlings förste kyrkoherde var Pehr Högström.

119 Kolonisationen i Jukkasjärvi församling skedde främst i form av en inre kolonisering, bl.a. genom övergång från rennomadism till fast bosättning. Nybyggesverksamheten tilltog långsamt och området drabbades inte av några invasionsvågor. Se ovan s.16 och vidare Arell 1977. Allmänt kan vid kolonisation en språkövergång ske där erövrarfolkets språkssystem segrar över det ursprungliga. Under den tidsperiod som denna undersökning omfattar fanns ingen finsk kolonisation eller invandring som skapade en sådan tvåspråkig situation, där det mer utvecklade språket lätt fick övertaget över det mindre utvecklade. Vidare om sådan språkövergång se Wahlberg 1963 s.ff.

DEN FEMTE FRÅGAN som vi ställde var om allmogen i regel var flerspråkig. Torneus gav i sin "Berättelse" (ca 1670) flera exempel på vilka som var helt okunniga i finska:

"Dhe Qwinfolck, som ifrån Norske Lappar afkomne, förmedelst giftermål hoos dhe våra blifwa boendes - - - komma lijkwäl snart nog förmedelst det finska språket, som dhe medler tijdh lära, till Catechismi förstånd..."

"dhe Lappar som boo in måt Noriget + - - inte så wäll kunna sig uthi Catechesi utgredha - - - af orsak, at dhe intet wela tillstädia sina barn lära i book, som iag dem budit hafwer, så blanda gemenligen trenne Språk ihoop, såsom Finska, Norska och Lappiska, hwilcket också icke ringa hinder i saken är."

"dhe gamla, effter man icke kan giuta dem något mehra wett in, måste man låta dem förblifwa widh den enfaldiga meningen dhe här om hafwa kunna".¹²⁰

Kyrkoherde Junnelius anförde i brev till Lagman O. Malmerfelt den 24 sept. 1746 att:

"hwilcket dera språket deras rätta moders måhl är, och thet som mödrarna tala med sina barn? Här till kan man i sanning ej annorlunda swara, än at det lappska språket, när man nybyggarena undantager, är inwånarens dersammanstädes rätta modersmåhl - - - at Lärarena i Torne Lappmarck borde wara bägge språken wäl mächtige; det lapska språket för LappAlmogens, i synnerhet qvinnors och barns, det finska för nybyggarens och åtskillige fleres skull, som sig i finska språket hela sin lifstid öfwat och sin Christendom lärdt hafwer".¹²¹

Pehr Högström avgav berättelse om förhållandena i Jukkasjärvi den 19 febr. 1742. Härvid framkom att "finskan uti Jukkasjärvi skall vara et främmande Språk" och att någon del "af Manfolcken, så Qwinfolk, men intet Barn därstädes samma språk skola kunna förstå".¹²²

Av ovan redovisade framstår klart att lapparna icke var naturligt flerspråkiga. Barn, kvinnor och äldre hade inga kunskaper i finska. De som hade undervisats i kristendom kunde någon finska. Någon kunskap i finska fick förmodligen också de som kom i kontakt med finsktalande nybyggarna och handelsmän. Denna språkkontakt medförde troligen ett ömsesidigt utbyte så att de finsktalande också lärde lika mycket lapska. Förmodligen gällde detta främst män. Ett liknande språkutbyte har troligen också ägt rum vid kontakterna på den norska sidan, vilket inte närmare kan studeras i detta sammanhang.¹²³

120 SL XVII:3 1900 s.36.

121 Fellman 1910-1915 II s.267f.

122 HDA EII b:1, 21/3 1743.

123 Om språkutbytet se vidare Hansegård 1988.

5.1. SAMMANFATTNING.

Slutligen konstateras att ringa hänsyn togs till att Torne Lappmarks samers modersmål var samiska och att en fortlöpande och medveten förfinskning av Torne Lappmark genomfördes. I en av Pehr Högströms många inlagor om språkfrågorna finns följande tillspetsade formulering som väl beskriver hur förfinskningen kan ses som ett missbruk av makt:

"det besvär man alltså i Torne Lappmark gör sig att fortplanta finska språket, är fåfängt: och som det är stridande emot gudz ord, som säger, at man i alla tungomåhl, skall bekiänna och prisa gud, och ett sundt förnuft, som råder, at man i sitt eget modersmål skall lära kiänna och lofwa sin gud, så har detta en starck smak af ett Påfwiskt misbruk, hwaremot de första den Lutherska religionens lärare hade nog at sysla, innan de fingo denne skadliga satts uhr allmogens sinnen undanrögd".¹²⁴

De inbördes skillnaderna mellan de samiska dialekterna medförde att de sydliga dialekterna var obegripliga i de nordliga Lappmarkerna. Den tillgängliga kyrko- och undervisningslitteraturen och dess bokspråk förstods inte i Torne Lappmark. Detta borde ha motiverat en utgivning även på "tornesamisk" dialekt.

Samernas kunskaper i finska var betydligt övervärderade. Torne Lappmark var endast till en mycket liten del tvåspråkig och finska språket var absolut ett minoritetsspråk. Genom förfinskningen blev finska språket kyrkans språk och "bokspråk" medan samiska förblev sameallmogens modersmål, något språkbyte skedde ej. Kristendomsundervisningen borde, om verklig hänsyn tagits till församlingsbornas modersmål, i första hand ha varit samiskspråkig. Prästerna kunde i allmänhet samiska och ansåg att det var nödvändigt att kunna använda samiska för att rätt bedriva församlingsvården.

Förfinskning skedde genom myndigheternas beslut att finska språket skulle användas i undervisningen. Ett av skälen till detta beslut tycks vara att kristendomskunskapen nått bättre framgång i Kemi Lappmark där finska var undervisningsspråk. Vidare önskade man en fastare bosättning och ett närmande till det övriga samhällets kulturformer, vilket antogs befrämjas av allmogens ökade kunskaper i finska språket. Att myndigheterna skulle ha varit okunniga om det faktiska språkförhållandet i Torne Lappmark eller att de yttre förutsättningarna, som ekonomi eller brist på kunniga översättare, legat till grund för beslutet om det finska språkets företräde förefaller orimligt.

Här har främst redogjorts för språkfrågan vid tidpunkten för skolans start. Språkfrågan har hela tiden varit aktuell. Vid 1700-talets slut gjordes åter försök bl.a. att få översätta läroböcker till Torne Lappmarks dialekt (se nedan s.92), likaså betonades att det var nödvändigt att prästerna behärskade samiska språket (se nedan bl.a. s.81;89).

6. B Ö C K E R N A.

Möjligheterna att beskriva den litteratur som användes vid lappskolan i Jukkasjärvi är begränsade. Den inventariebok som skall ha funnits vid skolan är inte bevarad. Visitationsprotokoll och verksamhetsberättelser innehåller vissa uppgifter om det pensum som eleverna inhämtat under vistelsen vid skolan. Direktionen upprättade årliga stater för skolorna i Lappmarken. I dessa stater finns angivet bl.a. vilka läromedel som behövts vid Jukkasjärvi skola. Dessutom har några uppgifter återfunnits i den skriftväxling som förevarit mellan Direktionen och domkapitlet samt skolmästare och pastor i Jukkasjärvi. Någon inventariebok för Jukkasjärvi kyrka finns inte bevarad, men en del uppgifter återfinns i ämbetsberättelserna och visitationshandlingarna för församlingen.

6.1. SKOLANS LÄROBÖCKER.

Uppgifterna om litteratur och lärokurs presenteras allteftersom de påträffats i källorna. Någon närmare analys av t.ex. de dogmatiska skälen till att viss litteratur valts kommer icke att genomföras på denna plats. För utförligare beskrivning av litteraturen hänvisas till befintliga specialarbeten.¹²⁵

1743.

Jukkasjärvi lappskolas nyutnämnde skolmästare Lars Engelmark skrev den 31 dec. 1743 till domkapitlet och anmälde att han hos handelsmannen Lythreus i Torneå skulle "*på Publici Räkning uttaga 6 st ABC Böcker och sex st Catecheser sex st finska Psalmböcker*".¹²⁶ Engelmark hade på sin resa upp till Jukkasjärvi stannat till en tid i Torneå för "*någon kundskaps vinnande i finska språket*". Under denna vistelse i Torneå (okt. 1743 - dec. 1743) var prosten Abraham Fougth bortrest, men Engelmark rådgjorde med andra kännare av Lappmarken om vilka läroböcker som var möjliga att använda.¹²⁷ Engelmark fick av sina rådgivare det samfälliga rådet att använda finska läroböcker. De lapska böckerna, som var tryckta på en sydsamisk dialekt, fick omdömet att de "*aldeles icke i Jukkasjerfwi kunna brukas och*

125 Pipping 1856-1867; Vasenius 1878; Qvigstad & Wiklund 1899; Estlander 1934; Lilja 1947; Holmgren 1948; Nordstrand 1951; Lehtonen 1981; Forsgren 1987;1989.

126 HDA EIII:38, 31/12 1743.

127 Dessa rådgivare var bl.a. borgmästaren Pipping och skolmästaren Johan Wegelius. Båda hade relevanta kunskaper om förhållandena i Jukkasjärvi. Wegelius besökte Jukkasjärvi bl.a. år 1735 och skrev därom till prosten Fougth i Torneå: "*derest iag war at Juhla och få mig litet friare sinnen, samt skaka ut det sega pulverem scholasticum*" HDA EIII:26, 27/1 1736.

finska deremot tienligare".¹²⁸ Vidare begärde Engelmark att skolan skulle förses med en finsk bibel.

När skolan den 14 jan. 1744 startade användes troligtvis de finska läroböcker Engelmark upphandlade i Torneå. Om dessa vet vi endast att de var:

- 6 st Abc-böcker
- 6 st katekeser,
- 6 st finska Psalmböcker.

De skriftliga källorna ger inga närmare ledtrådar, men vi skall nedan återkomma (nedan Kap.6.2) till ett försök att identifiera vilka dessa böcker kan ha varit.

1745.

Prosten Abraham Fougt visiterade skolan den 18 febr. 1745. Vid förhöret, av de sex pojkar, som då hade gått i skolan under ett års tid, antecknades till protokollet: "*fast än the förr intet kunnat, nu hafwa lärdt läsa rent uti bok, och Catechesen med Lutheri förklaring och Spörsmålen utan till*".¹²⁹ Vi antar att dessa elever använt ovan redovisade finska läroböcker.

1746.

På domkapitlets uppdrag visiterade Petrus Högström Jukkasjärvi församling och skola. Vid förhöret av församlingen befanns en del "*kunna läsa innantill uti Finska böcker, och jämwäl utan och innan på samma språk utgifne Finska Cateches*".¹³⁰

Skolbarnen examinerades den 11 jan. 1746. Den elva år gamle Per Persson Läski från Kalaswuoma hade antagits till skolan i sept. 1744 och kunde läsa rent "*innan Finska böcker och utan til Sal. Biskop Gezelii Cateches, med de där bifogade skriftenes språk och de sju Konung Dawids Bot-Psalmer*". För de övriga barnen antecknades att de kunde "*läsa sin Cateches*" och hade kunskaper i att läsa innantill i "*andra finska böcker*".¹³¹

Under skolans första två år hade skolbarnen tydligen uteslutande undervisats i finska läroböcker. Visitator anmärkte att enligt den Kungl. Förordningen 3 okt.1723 hade det stadgats och förordnats att lapparnas barn först skulle undervisas på sitt

128 HDA EIII:38, 31/12 1743. De lapska böcker som här avvisas som obrukbara måste vara böcker utgivna tidigare än 1744-års utgivning och kan vara Pehr Fjellströms översättning av Swebelii förklaring från år 1738 (sydsamiska närmast umesamiska) och/eller ABC-bok och katekes från år 1726 (en utdöd umesamisk skogsdialekt) se vidare Forsgren 1987. Engelmark hade närmast före tillträdet i Jukkasjärvi vistats hos Fjellström för att lära sig lapska (se nedan s.73). När Engelmark valde att använda finska läroböcker anknöt han säkert till ett tidigare bruk av finsk undervisningslitteratur i Jukkasjärvi församling se nedan not 130.

129 HDA FIII bf:1, 18/2 1745.

130 RA KDL ink.skriv. 1741-1746, s.818-823. Församlingen använde således finska böcker och var vana vid dem.

131 RA KDL ink.skriv. 1741-1746, s.805-808.

eget modersmål. Skolmästaren påmindes därför om den höga förordningens innehåll och att alla skolbarnen därför skulle undervisas och informeras efter "de på lapska språket nyss oplagde böckerna".¹³² Skolmästaren invände däremot och påpekade, att det kunde finnas ett motstånd mot de lapska böckerna hos församlingen. Visitator anmodade därför församlingens kyrkoherde, Johan Tornberg, att ge sitt omdöme. Tornberg samtyckte till att den Kungl. Förordningen "lärer med god nytta här som i andra Församlingar" kunna efterlevas. När visitationsakten hade inkommit till domkapitlet beslutade detta, att de föräldrar som begärde att barnen jämte lapskan skulle undervisas på finska eller svenska inte skulle förvägras detta.

1750.

Några visitationer förrättades icke vid skolan mellan jan. 1746 och jan. 1750. Vid visitationen den 13 jan. 1750 framtogs skolmatrikeln. Enligt denna hade förhör hållits med skolans elever den 10 jan. 1747. Då antecknades att: "the befunnos läsa rent innan til i Lapska och finska Psalm-boken, Abc Boken, Catechesen, Spörsmålet, Skriftens Språk och Bot-Psalmerna på finska, äfwen Abc Boken och Catechesen på Lapska läste de utan til med stor färdighet". Om förhöret finns antecknat att det skedde på såväl lapska som finska språket och att barnen vid sina svar gav besked på båda språken.

Innantill-läsning skedde alltså i både finska och lapska psalmboken. Däremot är det tydligt markerat att den lapska Abc-boken och den lapska katekesen lästes utantill. Liknande anteckningar var gjorda för övriga elever under tidsperioden. Man har lärt att läsa inantill i psalmboken, och katekeskunskaperna har redovisats med utantill-läsning. I protokollet har antecknats att barnen skulle "ännu ett åhr wid Scholan förblifwa, tá the efter sina Föräldrars åstundan äga tilfälle at inhämta sin Christendom äfwen på finska".¹³³

Mag. Lars Engelmark anmälde följande om de finska böckerna: "tá har under skrefare anskaffat nödige finska böcker, som the i instundande Åhr komma at bruka, bestigande theas wärde, efter här hos gående Räkning till trettio otta Dlr. 20 ./.. Kmnt. Och såsom under skrefare på dessa böcker pränumererat, ty anholles om höggünstig årsättning".¹³⁴ De finska böckerna skulle användas under elevernas andra läsår vid skolan.

Mag. Engelmark översände den 14 febr. 1750 ett memorial, om bl.a. undervisningsspråket och böckerna vid skolan, till Biskop och domkapitel. Härvid påpekades svårigheterna med ortografien i de lapska böckerna och lappallmogens motstånd mot att använda dessa för barnens och sin egen del. Engelmark hade erbjudit de läskunniga att köpa de lapska psalm- och evangelieböckerna.

132 Då visitationen hölls i jan. 1746 bör dessa nyss "oplagde" böcker ha varit av 1744-års utgivning som omfattade fyra titlar: en Abc-bok, Luthers lilla katekes, en kyrkohandbok och en psalmbok. Språket i dessa böcker är det sydlapska bokspråket. Se vidare Forsgren 1987 ss.37-41.

133 HDA FIII bf:10, 13/1 1750. Visitation vid Jukkasjärvi skola.

134 Engelmark har upprättat och undertecknat protokollet från visitationen vid skolan HDA FIII bf:10,13/1 1750.

Ingen hade önskat tillhandla sig dessa böcker till det av Direktionen fastställda priset. Av den anledningen begärde Engelmark att få tillstånd att dela ut de lapska psalm- och evangelieböckerna gratis. Om de av "Kyrkoherden Hr Mag. Pet. Högström år 1748 upsatte och tryckte catechesfrågor på lapska" uttalade Engelmark att de "är för Scholan härstädes omisteliga - - - ty anholles i diupsta ödmjukhet, det högwörd. Hr Biskopen och Plur.Ven. Consistorium täcktes ombemelta Catechesfrågor hiit förordna med det första".¹³⁵

Enligt visitationsprotokollets formuleringar från förhöret var de lapska böckerna, som fram till denna tidpunkt använts i undervisningen, troligtvis exemplar av de år 1744 utgivna fyra samiska titlarna.¹³⁶

1751.

Den 16 jan.1751 förrättades Visitatio Classica vid Jukkasjärvi skola. Av förhørsprotokollet framgår att barnen var "i sin Christendom wäl för sig komna både i Finska och Lapska". Fyra av barnen läste försvarligen utantill finska Abc-boken, Lutheri Cateches med Gezelii Spörsmål, Skriftens Språk och Bot-Psalmera och innantill läste de utan svårighet finska psalmboken. På lapska läste dessa fyra barn utantill med stor färdighet: "Abc boken, Lutheri Cateches: Kyrkoherden Högströms Cateches frågor". Innantill läste samma fyra barn lapska psalmboken samt postillan. De övriga två barnen hade nått varierande skicklighet i nyss nämnda läroböcker, med den skillnaden att det antecknades att de hade påbörjat innanläsning i lapska evangelieboken.

På Mag. Engelmarks fråga till biskopen om vilket undervisnings-språk som skulle användas vid undervisningen i kristendom: "hölt Herr Biskopen för godt, att det skulle ske på finska, emedan Lapparna äro wana at Siunga på samma Språk, ock at de af Schola'-Barnen, som icke ännu woro det aldeles mächtige, kunde genom Schola'- Mästarens information på Finska, winna deruti tilräckelig kunskap".¹³⁷

Två nya lapska böcker hade då varit i bruk vid skolan. Den ena var Güttners postilla och den andra Högströms frågebok. Båda dessa böcker trycktes år 1748. Högström hade på Direktionens uppdrag anmodats förse lapparna med en postilla. Högströms översättning av Johan Gabriel Güttners år 1725 utkomna postilla försågs med ett tillägg. Tillägget innehåller bl.a. fyra av Högströms egna predikningar. Frågeboken är en bearbetning av

135 HDA EIII:38, 14/2 1750. Den Högströmska varianten av det sydlapska bokspråket i och med utgivningen år 1748 blev den språkform som därefter för lång tid användes vid översättning och språkvidering av samiska böcker. Se vidare Forsgren 1987.

136 Se ovan not 132. När förhör hölls av Högströms katekes (1748) antecknades det i protokollet med t.ex. "Högströms Cateches frågor". Förordet i Högströms katekes är undertecknat 3/12 1748. Tryckning och transporten till Lappmarken tog tid och det dröjde innan boken togs i bruk i församlinsarbetet, se även Qvigstad & Wiklund 1899 s.29f.

137 HDA FIII bf:10, 16/1 1751. Visitatio Classica vid Jukkasjärvi skola.

Svebelius katekesförklaring med till samerna anpassade frågor och svar som förklarar katekesens innehåll.¹³⁸

260 st Güttners postillor sändes den 15 aug. 1749 genom Direktionens försorg till Lappmarken. Dessa skulle fördelas så att ett exemplar gratis skulle utdelas till varje byalag. Boken överlämnades till den som läste bäst och vid dennes död skulle postillan lämnas vidare till någon annan av byamännen som ägde god läsförmåga.¹³⁹

1752 - 1754.

Enligt 1752-års visitationsakt begärde skolmästaren Grape att Direktionen skulle ombesörja att kyrkoherden Högströms katekesfrågor *"af hwilka icke et exemplar hwarken wid Scholan elr. församlingen är mehra öfrig, med det första, som sig göra låter"*, skulle sändas till skolan. Enligt Direktionens skrivelse av den 23 maj. 1751 skulle det finnas ett exemplar av Güttners postilla *"på 2ne. Schola'barn"*.¹⁴⁰ Vid skolan fanns endast en postilla, och av den anledningen begärde skolmästaren att flera postillor skulle översändas.

Varje år begärde skolmästaren även ersättning för inköp av finska Abc-böcker, finska psalmböcker och finska katekeser. I visitationsakten år 1752 anhöll skolmästaren att dessa inköp skulle göras i Stockholm. Ett större parti borde inköpas och sedan sändas till Jukkasjärvi. Skolmästaren förband sig att årligen göra *"reda och räkenskap"* för dessa böcker.¹⁴¹

I visitationsakten den 18 jan. 1753 anförde kyrkoherde Engelmark följande skäl för att få uppköpa och använda Luthers katekes med Svebelius förklaringar på finska i stället för Gezelius katekes som tidigare har använts:

"Oansedt man härtills och så länge man underwist Schola'barnen tillika på lapska Gezelii Spörsmähl öfwer Lutheri Cateches, hwilken äfwen öfwer hela finland i förflutne tiden blifwit brukad, dock som den är ganska kort och i Trones artiklar för begynnare otillräckelig; ty hemställes idiupaste ödmiukhet Plur. Vener. Consistorio och Höglofl. Kongl. Direction, om icke häldre efter Svebelii Förklaring, som äfwen nu på finska är öfwersat, måtte til Scholan upkiöpas".¹⁴²

Vid samma tillfälle anmälde skolmästaren Grape att det var nödvändigt att inköpa en finsk postilla. Detta beroende på att han därefter allenast skulle undervisa på finska. Man begärde att Wegelius finska postilla skulle inköpas. Direktionen beslutade

138 Forsgren 1987 s.43ff. För nordsamiskan del överlade Högström med vice pastor Engelmark och skolmästare Grape i Jukkasjärvi. Postillan innehåller en *"Freudenlied"* på lapska (glädjesång över att postillan översatts och utges på lapska) undertecknad av Isac Grape Mikaelidagen 1748 se vidare Qvigstad & Wiklund 1899 s.29f.

139 Elers [1800] s.984.

140 Elers [1800] s.984.

141 HDA FIII bf:10, 20/2 1752.

142 HDA FIII bf:10, 18/1 1753. Tydligen har Gezelius finska katekes endast använts under skolans första år.

att upphandla de "Finske Psalmböcker, Catecheser och a.b.c. böcker" man önskade till Jukkasjärvi skola. Likaså samtyckte man till att "Sariwuoma bymän gratis må tildelas den av dem enl. § 12 åstundade Finska Postillan".¹⁴³ Direktionen meddelade att finska katekeser och Wegelius postilla skulle uppköpas och sändas till prosten Fougt i Torneå.¹⁴⁴

Ett av de skäl som anfördes, för inköp och bruk av den finska postillan, var att skolbarnen behövde öva att läsa i den. När barnen hade lämnat skolan skulle de vara i stånd att läsa ur postillan för sina anhöriga och andra på hemplatsen.

Till Torne Lappmark hade ett större parti av de lapska böckerna översänts. Dessa kom inte till användning då man hade övergått till att använda finska böcker. Kyrkoherde Engelmark fick uppdraget att ombesörja att dessa, i Torne Lappmark obrukbara, böcker skulle översändas till Lule Lappmark.¹⁴⁵

1755 - 1765.

Av visitationshandlingarna och ämbetsberättelserna från skolan framgår det att undervisningen bedrivits med uteslutande finska läroböcker.

Den finska utantill-läsningen skedde huvudsakligen enligt följande mönster:

"Abc-boken",
 "Lutheri Cateches",
 "Huustaflan",
 "Athanasii symbolum",
 "Swebilii spørsmål med Skriftenes Språk",
 "Botpsalmerna".

Den finska innantill-läsningen skedde huvudsakligen i:

evangelieboken, evangelierna uti psalmboken,
 psalmboken,
 Wegelius postilla,
 bibeln,
 bönboken.

143 HDA EII B:2,19/11 1752. Ur Direktionens svar till domkapitlet i anledning av 1752-års visitationsakter. Johan Wegelius lämnade år 1745 ett förslag för undervisningen i Lappmarken och framhöll att församlingarna måste förses med finsktalande präster, se vidare Fellman 1910-1915 II s.239ff.

144 HDA EII B:2, 6/12 1753. Ur direktionens svar till domkapitlet i anledning av 1753-års visitationsakter. Om bruket av Wegelius postilla i Jukkasjärvi se vidare Tawe 1958 s.108ff.

145 HDA EIII:51, 13/3 1754. Engelmarks brev till domkapitlet. Engelmark anmälde att han överlämnat 121 st psalmböcker, 268 st Abc-böcker och 167 Lutheri mindre katekes (1744-års utgåvor) till kyrkoherden i Jokkmokk.

Varje skolelev försågs med finsk psalmbok, finsk Abc-bok och finsk katekes. År 1759 nämns för första gången att den finska Bibeln användes i undervisningen.¹⁴⁶

År 1756 sändes två dussin finska katekeser, "Svebelii Spörs-måler" till skolan. För dessa avgav kyrkoherden N.O. Gran redovisning vid visitationen år 1764. 23 exemplar hade delats ut till skolbarnen under åren 1756 - 1764 och ett exemplar var defekt.¹⁴⁷ Vid samma tillfälle angavs bland inventarierna följande böcker:

*"Bibel på Finska in qvarto,
Gyttners Postilla på Lapska in qvarto,
Förra delen af Wegelii Postilla på Finska".*

Enligt 1765-års berättelse vid skolan upptogs däremot Güttners postilla bland de obrukbara persedlarna. De första exemplaren av Güttners postilla hade sänts till lappmarken den 15 aug. 1749.¹⁴⁸

Då Nils Gran år 1761 förberedde sig för att tillträda tjänsten som skolmästare i Jukkasjärvi, en "Finsk församling", anmälde han till biskopen att han med hjälp av "Juslenii Finska Lexicon" lärt sig "några hundrade talesätt". Han förband sig att fortsätta de finska studierna "med all möjelig flit" och "inom kort tid söka gjöra mig berörde Språk mächtig, så att jag till mina Höga Förmäns nöje må kunna tjena wid Finsk församling".¹⁴⁹

1766 - 1790.

Anteckningarna från förhören utvisar i stort sett liknande förhållanden som under ovan beskrivna period, 1755 - 1765. För att förse lappskolorna i Torne Lappmark med läroböcker skedde på Direktionens befallning en upphandling i Stockholm. Något hundratal av vardera psalmbok, katekes och Abc-bok på finska sändes med båtfrakt till Torneå från Stockholm. Direktionen anmälde 1781, att de framledes icke skulle acceptera att skolan i Jukkasjärvi inköpte sina egna finska läroböcker. I stället skulle böckerna rekvireras från "förrådet" hos prosten i Torneå. Uppenbarligen hade man i Stockholm inköpt Gezelius katekes. Domkapitlet skrev till Direktionen och anmälde att: "ang:de Gezelii Catecheser, hvilka hvarken i Tårneå Lappmark, eller Församlingarne å Landet skola kunna i anseende dertill afsättas, att derstädes numera icke någon annan Cateches än Svebilii wid underwisningen brukas". Direktionen anbefallde att Domkapitlet skulle försöka föryttra Gezelii katekeser till Åbo stift. Åbo stift anmälde att "Gezelii Finska Catecheser icke

146 HDA FIII bf:9, bf:10, 28/1 1755 - 7/2 1765

147 HDA FIII bf:10, 8/2 1764. Visitation vid Jukkasjärvi skola.

148 HDA FIII bf:10, 7/2 1765. Kyrkoherde N.O. Gran skrev: "Gyttners Postilla på Lappska, hwilken på åtskilliga ställen war så sölad, at orden intet kunde kännas, och dessutom woro åtskillige blad dels borta och dels lösa. Som Barnen här wid Scholan läsa allenast finska Böcker, så lærer förberörde Postilla här wid Scholan wara onödig".

149 HDA EIII:62, 5/1 1761. Grans brev till domkapitel och biskop efter förordnandet till skolmästartjänsten i Jukkasjärvi.

mera i Abo, än uti Hernösand Stift kunna så föryttras". Därvid beslöt Direktionen att partiet med Gezelii katekeser skulle insättas i Torneå kyrka i avvaktan på en eventuell köpare.¹⁵⁰

Arligen begärde därför Jukkasjärvi skola fortsatt ersättning för inköp av Svebelius finska katekes. Från och med år 1782 rekvirerades däremot finska Abc-böcker och finska psalmböcker från prosten i Torneå .

Den 15 febr. 1790 examinerades skolpilten Henric Henricsson Hotti som av kyrkoherde Olof Sandberg hade föreslagits till vidare studier. Från förhöret har det antecknats om Henric: "med hwilkens underwisning i de första lärdoms grunderna Scholae Mästaren börjat 29 sidstl. Novembr. befans nog trögt och oredigt läsa innatill jämte Owanpå A.B.C. Boken Cellarii Grammatica, hwar uti han hunnit till plusquam perfectum Indicativi Passivi af Amo".¹⁵¹ Tydligt avskräckte grammatikens svårigheter Henric från vidare studier. På visitators fråga sade sig Henric icke vara villig att fortsätta studera. Skolmästaren hade upprättat ett särskilt memorial ang. Hindrich Hindrichsson vilket insändes till domkapitlet. Om Henrics utantill-läsning har det antecknats att han läste: "Lutheri Cateches med Svebelii Förklaring och Godenii Barnafrågor".¹⁵²

Utförligare anteckningar om inventarierna vid skolan har bl.a. återfunnits för åren 1768, 1775 och 1789.

INVENTARIER ÅR 1768.

Böcker i skolan.

Scholae Matrickel. Inrättad wid Scholans begynnelse år 1744. Ett hörn af Permen afstödt.

Gezelii Finska Bibel. Ofelbart tillkommen wid Scholans inrättning, är nog nött, ur ena permen ett stycke, det öfriga brutit, börjar låssna i bandet och har flera blad lösa.

Wegellii Finska Postilla Förra delen, tillkiöpt år 1753 ännu i godt stånd."¹⁵³

150 HDA EII b:3, 14/11 1781. Ur Direktionens svar till domkapitlet i anledning av 1781-års visitationsakterna. 1753 hade det uttryckligen begärts att Svebelius katekes skulle användas i stället för Gezelius katekes, ovan s.58. Båda katekeserna utkom enligt tillgängliga bibliografiska verk i talrika upplagor och borde ha varit tillgängliga för inköp i stort sett på lika villkor. Direktionens skäl för upphandlingen av Gezelius katekeser kan inte utredas i detta sammanhang.

151 HDA FIII bf:9, 15/2 1790. Ur berättelse om Jukkasjärvi skolas tillstånd 6/2 1789-15/2 1790, avgiven av skolmästare Pehr Grape.

152 Godenius Barnafrågor (varom mer nedan s.68) omfattade i den första avdelningen 272 enfaldiga frågor och 55 frågor i tillökningen.

153 HDA FIII bf:10, 9/2 1768. Bilaga, till berättelse om Jukkasjärvi skolas tillstånd för år 1767, undertecknad av kyrkoherde N:O Gran och skolmästare Jacob Turdfjaell.

INVENTARIER ÅR 1775.Böcker i kyrkan.

"in Folio

1. Getzelii Bibliska Arbete öfwer Gl. och nya testamentet i två band; bandet något nött, (inköpt år 1726),
2. Hallenii Concordans öfwer Gl och Ny Testamentet hwaraf en del är illa inhäftad i 4 band, (inköpt år 1732),
3. Peringskölds Bibliska Slägtregister, (inköpt år 1733),
4. Tabellboken från år 1749 till 1773,

- - -

in Quarto

1. En Finsk Bibel af 1695 års edition, (inköpt före år 1703),
2. En Finsk handbok, uplagd 16-- , (inköpt före år 1703),
3. Swänsk dito af år 1693, båda skalmarna spräckte, men annars i godt stånd, (inköpt före år 1703),
4. Scriwers Siälaskatt i 4 band, med Kockens register, som utgör 5te bandet, (inköpt år 1726),
5. Lutheri Kyrko Postilla i 2ne franska band, (inköpt år 1753),
6. Symboliska Böckerna på Swänska,
7. Andreae Lappska Handbok, lös i bandet uplagd 1619,
8. Günthers Lappska Postilla, något brukad,

- - -

in Octavo

1. Hunnii Epitome Credendorum, (inköpt år 1726),
2. Fjellströms Lappska Handbok,
3. Johannis Evangelium på Lappska, verterat af Pastor Johan Tornberg, efter Torneå Lappmarks dialect, manuscript,"¹⁵⁴

Böcker i skolan.

- "1. Scholae Matriceln tilkommen 1744, nött i hörnen,
2. Gezelii finska Bibel in quarto, mycket bristfällig,
3. Wegelii finska Postilla förra delen tillköpt 1753, båda skalmarna spräckta, men annars i godt stånd,"¹⁵⁵

INVENTARIER ÅR 1789.Böcker i skolan.

- " - Scholae Matricel nött i hörnen,
- Gezelii Finska Bibel in 4to bristfällig,
- Wegelii Postilla, i godt stånd.
- Et band Documenter."¹⁵⁶

1791 - 1820.

Anteckningarna från förhören med skolbarnen är i stort sett lika den föregående perioden. Utantill har barnen i regel redo-

154 HDA EIII:77, 22/6 1775. Utdrag ur Jukkasjärvi kyrkas inventariebok.

155 HDA EIII:77, 26/9 1775. Förteckning upprättad då Jukkasjärvi skolas persedlar överlämnades av Jacob Turdfjell till nyttillträdande skolmästaren Pehr Grape.

156 HDA FIII bf:9, 5/2 1789. Förteckning över Jukkasjärvi skolas befintliga persedlar upprättad av skolmästare Pehr Grape.

visat kunskaper i: Abc-boken; Luthers katekes; hustavlan; Athanasi Symbolum; botpsalmerna och stycken ur Svebelius katekes.

Från och med år 1782 rekvirerade skolmästaren de finska Abc-böckerna och psalmböckerna från prosten i Torneå. Pehr Grape redovisade att han under åren 1782-1801 utdelat 73 st av varadera bok till de barn, som varit inskrivna vid skolan.¹⁵⁷ Enligt visitationshandlingarna har under åren 1802-1810 betalning årligen begärts för inköp av finska Abc-böcker och psalmböcker. Under åren 1791-1811 har Svebilus katekes på finska i olika antal inköpts till skolan.

Åren 1809-1811 uppträdde svårigheter att få tag på läroböcker. Då man 1809 skulle inköpa 3 st finska psalmböcker gick det inte att få tag på dessa. År 1810 har antecknats att man endast kunnat inköpa: 1 st ny psalmbok, 1 st något brukad och 1 st gammal.¹⁵⁸

Likaså var det brist på Abc-böcker. Skolmästaren och pastor loci Pehr Palmgren har i årsberättelsen för läsåret 1810/11 antecknat följande behov av läromedel:

*"...4 Abc-böcker, som in natura skola betalas.
I brist af Abc-böcker
2 Paras Tavara á 6 skl.
6 Catecheser á 8 skl.
6 Psalmböcker á 42 skl. 8 r."*¹⁵⁹

Bristen på läroböcker var svår. Pehr Palmgren anmälde i brev till biskop och domkapitel att:

*"Juckasjerfvi Församling i hela tre år haft och har brist på Abc-böcker och Catecheser; ock då fölgderna här af blifva allt mer och mer bekymrande, måste jag i lika ödmjukhet anhålla, att denna brist med sjölägenhet nästa sommar må blifva afhulpen. 200:de Abc böcker kunna rekvireras och 100:de Svebilii Catecheser, allt på finska".*¹⁶⁰

Domkapitlet begärde hos kanslistyrelsen¹⁶¹ att bristen på böcker skulle avhjälpas. I brev till biskop och domkapitel anmälde att: *"...har Kongl. Cantzli Styrelsen låtit upköpa 100 inbundna Exemplar af Svebilii Cateches samt 40 dito Psalmböcker på nämnde språk"*. Böckerna var avsedda för *"Juckasjerfvi Lapmarks*

157 HDA FIII bf:9, 18/2 1801. Berättelse om Juckasjärvi skolas tillstånd 13/2 1800-12/2 1801 upprättad av kyrkoherde Daniel Engelmark.

158 HDA FIII bf:9, 13/2 1810. Visitation vid Juckasjärvi skola.

159 HDA FIII bf:9, 6/6 1811. Paras Tavara = Lasten Paras Tavara (Gezelius) se nedan s.66.

160 HDA EIII:126, 23/3 1811.

161 Kungl. Maj:ts kungörelse om inrättning af en Cantzlistyrelse samt upplösning af Cantzlers-Gillet, 23/11 1809, årstrycket. Kongl. Cantzli Styrelsen övertog år 1809 Kanslersgillets uppgifter, bl.a. Lappmarkens ecklesiastikverk. Kanslersgillet, som tillkommit som särskild myndighet år 1801, hade ansvaret för ledningen av Lappmarkens ecklesiastikverk under åren 1801-1809, se även ovan s.7.

Skola". De sändes med båtfrakt till Rådman Anders Lythreus i Torneå. Lythreus skulle därefter ansvara för att de sändes vidare till Jukkasjärvi. Några Abc-böcker hade kanslistyrelsen icke kunnat anskaffa. Det fanns helt enkelt inga och därför begärde kanslistyrelsen att biskopen skulle inkomma med uppgifter och förslag till tryckning av en upplaga finska Abc-böcker.¹⁶² År 1812 beslutades om upptryckning av 5000 exemplar. Priset för Abc-boken skulle anpassas till den lapska Abc-bokens pris, och fastställdes år 1814 till /4/ Skillingar Banco.¹⁶³ Därmed hade Jukkasjärvi skola tillgång till läroböcker för den kvarvarande tiden fram till år 1820.

Uppgifterna om skolans inventarier för skolans sista 30 år är knapphändiga. Åren 1796 och 1805 finns likalydanden uppgifter antecknade om vilka skolans böcker var. Dessa var:

- " - Scholae Matrickelen
- Gezelii finska Bibel
- Wegelii Finska Postilla"¹⁶⁴

Under skolmästare Pehr Grapes tjänstgöring, åren 1775 - 1804, förekommer spridda uppgifter på att annan litteratur än ovan redovisade också har använts. T.ex enligt årsberättelsen¹⁶⁵ för året 1791/92 finns antecknat att utöver den vanliga kursen så läste Henric Olofsson Matti och Anders Jonsson Pingi innantill även "*Godeni Barnafrågor i Christendomen, hwaruti de dock på sina ställen staplade*". Vid visitationen i kyrkan år 1789 anmärktes att lapparna när de under sommartiden vistades i fjäl- len till enskild andakt nyttjade "*Franckes finska Postilla*".¹⁶⁶

Direktionen begärde den 9 dec. 1791 närmare underrättelser från Lappmarksförsamlingarna. Man ville ha uppgifter om "*underwisningen bland Allmogen, samt goda seders och Gudsfruktans befrämjande*". Pehr Grape, som då under 17 år hade tjänstgjort som skolmästare i Jukkasjärvi, avgav år 1792, på prostens Rydmans anmodan, en utförlig berättelse. Berättelsen ger i sin helhet en sammanfattande beskrivning av undervisningen och de läromedel som använts vid lappskolan och i församlingen. Ur Grapes berättelse återger vi följande längre avsnitt från berättelsens tredje stycke:

"År 1744 den 14:de Januarii tog denna Schola sin början ifrån hwilken tid, utom de sex, som nu äro wid Scholan 184 barn på Publici bekostnad här underwisning ärhållit, af dessa hafva 73 under min tid bevistat Scholan, hwilka enl. Scholae-Instruction af år 1736 jämte ren läsning innan i Finska böcker, och utan läsning af Doctor Lutheri Cateches med Svebelii förklaring, så wida efter hvars och ens capacité ske kunnat, blifwit öfvade att fatta rätta begreppet af det de i Läro-böckerna läst. Hwilket sålunda skedt, at jag straxt wid deras antagande till Scholan sökt gifwa dem generella begrepp om Menniskans Skapelse, fall i synden, och upprättelse genom Christum, samt afsigten hwarföre de

162 HDA EII a:1, 23/11 1811.

163 HDA EII a:1, 24/4 1812; 14/10 1814. Kanslistyrelsens brev till domkapitlet.

164 HDA FIII bf:9, 13/2 1796; 1/5 1805.

165 HDA FIII bf:9, 15/5 1792.

166 HDA FIII bf:9, 8/2 1789.

böra göra sig Guds nåd och wilja om sin salighet bekant. Sedan de utantill fattat Lutheri lilla Cateches, har jag sökt öfwa deras eftertanka igenom förstånds frågor hwilka jag wid Scholans emottagande år 1775 excerperade ur Pontoppidans, Gråbergs och Frosterii Catecheser, samt Godenii Barnafrågor, ock sedemera tid efter annan tillökt, äro nu till antalet inemot 500. At de flästa barn wid frigifningen ur Scholam dem med färdighet beswarat torde Hr Pastor kunna intyga".¹⁶⁷

Isak Grape har i "Lappmarkens Herdaminne" antecknat att hans fader, skolmästaren Pehr Grape i Jukkasjärvi, översatte Pontoppidans Tros-spegel till finska.¹⁶⁸

Vid flera tillfällen anmälde domkapitlet behovet av finska böcker för Jukkasjärvi församling till kanslistyrelsen. Domkapitlet hade bl.a. rekvirerat 40 å 50 exemplar av Bugges till finska översatta postilla. Den 29 Juli 1823 skeppades, ifrån "Stockholm med skepparen Sundström till Hernösand", 50 postillor som anskaffats genom kontakt med "Kungl.Svenska och Norrska Generalkonsulatet i Finland".¹⁶⁹

6.2. BIBLIOGRAFISKA NOTISER.

I mycket kortfattad form skall vi här nedan redovisa den litteratur som enligt källorna har funnits och varit i bruk vid Jukkasjärvi skola och i Jukkasjärvi församling.

FINSK BIBEL.

Ovan (bl.a. s.54,61 o 62) omnämnda finska biblar, även kallade Gezelii finska bibel var troligen den av Johan Gezelius d.ä. utgivna och bl.a. i Åbo år 1685 tryckta upplagan in 4:o.¹⁷⁰

FINSK PSALMBOK.

Inga närmare upplysningar om de ofta nämnda psalmböckerna ges. Den första finska psalmbok som utkom var den av Jacob Finno i början av 1580-talet utgivna. Denna psalmbok innehöll ett hundratal psalmer, de flesta översättningar. År 1605 utgavs på biskop Ericus Erici uppdrag av Hemming (Henrici), kyrkoherde i Maksu, en psalmbok med ca 240 psalmer. Den kompletterades med nya psalmer och evangelie- och bönbok bl.a. under Johannes Gezelius d.ä:s tid. När den svenska psalmboken utkom år 1695 var avsikten, att en ny finsk psalmbok, och fullständig motsvarighet till 1695-års svenska psalmbok, skulle utges. När den finska psalmboken utkom år 1701, troligen under Gezelius d.y:s ledning, skedde detta under en politiskt orolig tid. De äldre

167 HDA FIX a:2, 1792.

168 Grape 1853 s.81. Pehr Grape har i ämbetsberättelserna för åren 1804-1805 antecknat att i stället för predikan under "hela Fastlagen" så har "en Afhandling ur Rambach öfwer Christi Lidande blifwit Åhörarna föreläst" HDA FIII bf:9 1/5 1805 och 11/4 1806.

169 HDA EII a:2, 1/8 1823. Kanslistyrelsens brev till Consistorie Notarien i Härnösand.

170 Estlander 1934 s.131.

finska psalmböckerna fick bilda stomme. Av de 413 psalmerna är ca 120 översättningar från 1695-års psalmbok. De övriga psalmerna kom från de äldre finska psalmböckerna. 1701-års finska psalmbok förblev den officiella psalmboken fram till år 1886. Den finska psalmbok som användes vid Jukkasjärvi lappskola var således 1701-års finska psalmbok. I det band av 1701-års psalmbok som författaren haft tillgängligt finns förutom de 413 psalmerna: evangelier och epistlar; utdrag ur finska kyrkohandboken; Luthers lilla katekes; hustavlan; Athanasii Symbolum; Kristi pinas historia; om Kristi uppståndelse; Jerusalems jämmerliga förstörelse; en liten bönbok. I kapitel 5 (ovan bl.a. s.43) har redovisats att församlingsborna var vana vid att sjunga ur den finska psalmboken. Den psalmbok som användes under 1600-talets senare del och 1700-talets tidiga år bör ha varit den som gavs ut under Gezelius d.ä:s tid.¹⁷¹

FINSK KATEKES.

En finsk upplaga av Svebelius katekes utgavs i Stockholm år 1746. Översättningen var gjord av Daniel Juslenius. Katekesen utkom i ett flertal nya upplagor.¹⁷²

Av äldre finska katekeser fanns bl.a. Pyhän Lutheruxen Catechismus, lyhykäisest Pyhän Raamatun jälken selitetty, (Den heliga Luthers Katekes, kortfattat förklarad enligt den heliga skrift), Riga 1694 och 1695.¹⁷³ Katekesutgivningen i Finland var efter reformationen länge parallell med den svenska utgivningen. Alltifrån Michael Agricolas tid utgavs flera självständiga finska katekeser. Ericus Eriici Sorolainen (död 1625) gav ut såväl en större som en mindre katekes.¹⁷⁴

Sal. Biskop Gezelii Cateches utkom anonymt första gången i Åbo år 1666. Gezelius d.ä. var biskop i Åbo under åren 1664-1690. Den finska titeln skrivs ömsom Lasten paras tavara och ömsom Yxi paras Lasten tavara. Denna katekes utkom i ett mycket stort antal upplagor på både finska och svenska till mitten av 1800-talet. Katekesen kallas på svenska ofta endast Barnaklenodium. Den fullständiga svenska titeln är Ett rätt barna klenodium, thet är I. ABC boken. II. Catechismus. III. Spörs-målen. IV. Skriftenes språk. Gezelius katekesarbete kritiserades bl.a. för att det icke följde Luthers lilla katekes enligt versionen i Liber Concordiae. Gezelius katekes bröt den ensidigt didaktiska synen på katekesundervisningen till förmån för en mer pastoral syn. Nyttan och trösten av innehållet i Trones artiklar betonades. De pietistiskt och herrnhutiskt präglade katekesutvecklingarna trängde helt undan det didaktiska synsättet. Vi har ovan (s.58) redovisat Mag.Engelmarks kritik mot att Gezelius katekes icke var tillräcklig i "Trones artiklar".¹⁷⁵

A B C - BOK.

Den grundläggande läroboken har varit Abc-boken. Källorna ger inte någon närmare beskrivning av boken, endast att finska Abc-böcker har inköpts och använts från skolans start år 1744 till

171	NTU	1957	III	s.207ff.
172	Estlander	1934		s.142.
173	Estlander	1934		s.142.
174	NTU	1955	II	s.258f.
175	Lijla	1947	ss.	24f;306f.

dess avveckling år 1820. Den finska Abc-boken fanns tillgänglig allt sedan reformationens första årtionden. Åren 1543 och 1549 trycktes Agricolas finska Abc-bok i Stockholm. Den traditionella äldre Abc-boksordningen inleds med alfabetet och därefter följer fader vår, trosbekännelsen, tio guds bud, dopet, nattvarden och böner.¹⁷⁶ Den lapska abc-boken som användes under några få år (ca 1747-ca 1751) var utgiven år 1744.¹⁷⁷

LAPSK KATEKES.

Luthers lilla katekes på lapska utgavs år 1744, Doctor Martini Lutheri Uttieb Catechismus. Förutom de sex huvudstyckena innehöll den: hustavlan, Athanasii Symbolum och syndabekännelsen. Denna katekes utkom i ett antal upplagor fram till 1800-talets senare del. Språket är det sydlapska bokspråket.¹⁷⁸

Högströms frågebok utgavs år 1748. Språkligt är den en variant av det sydlapska bokspråket. Den har titeln Catechismus, Katielwasi ja Wastadusi Pakti, Same-Tjoggelwasi puoren tiet Tiälgestum (Katekesen genom frågor och svar, till lappförsamlingarnas tjänst förklarad). Ytterligare upplagor gavs ut åren 1779, 1805, 1837 och 1851.¹⁷⁹

LAPSK PSALMBOK.

Den lapska psalmboken, Psalm=Kirje, som utkom år 1744 innehöll förutom 111 st psalmer: evangelier och epistlar, Kristi lidandes historia och en liten bönbok. Språkligt hade psalmboken grundligt genomgått vid språkonferenserna åren 1743 och 1744. Det tillskapade bokspråket var tänkt att fungera över hela Lappmarken. Språket var ett typiskt skriftspråk, i praktiken inte talat av någon, men ändå möjligt att bli förstått i de sydliga Lappmarkerna. Till den nordliga tornesamiskan togs nästan ingen hänsyn.¹⁸⁰

KATEKETISKA LÄROBÖCKER.

Gråberg, O. Kateketisk barnalära.

Lasten Oppi Joka Kysymysten ja Wastausten kautta Sanaan Sanaan selitetän ja ykikertaisesti ymmärrettä taittaan Doct. Mart. Lutheruxen Wähä Catechismus.

Finsk upplaga från år 1764 och tio svenska upplagor mellan åren 1759-1820. De flesta upplagorna innehåller, utom hustavlan i frågor och svar och Llk, en förhörskatekes under rubriken Frågor rörande salighetens grund, medel och ordning. Gråbergs lärobok rekommenderades i cleri comitalis cirkulär den 22 juni 1762. Dess förtjänster var den nära anslutningen till Llk, de korta svaren och att den upptar actus gratiae i utläggningen av tredje artikeln. Läroboken är pietistiskt färgad även om inslaget inte är starkt framträdande.¹⁸¹

176 Abc-boken var en "bruksvara" som bestod av några tryckark med 16-sidigt innehåll. Om Abc-böckers textinnehåll och textföljden se vidare Johansson 1988 s.13ff.

177 Forsgren 1987 s.10;41f.

178 Qvigstad & Wiklund 1899 s.26f.; Forsgren 1987 s.37ff.

179 Qvigstad & Wiklund 1899 s.31.; Forsgren 1987 s.45.

180 Qvigstad & Wiklund 1899 s.26f.; Forsgren 1987 s.37ff. Se vidare om de sydlapska bokspråket ovan s.39ff.

181 Lilja 1947 s.77f.; Pleijel 1935 s.542f.; Holmgren 1948 s.316.

Pontoppidan, E. Sanning till gudaktighet.

Totuus jumalisuteen, vxikertaisesa ja perustetusa D.Lutheruxen wähäisen Catechismuxen selityxesä.

Den första svenska upplagan trycktes år 1764. Finsk upplaga trycktes i Åbo år 1771. Då konfirmationen år 1736 infördes i Danmark fick Pontoppidan i uppgift att utarbeta en lämplig lärobok. Sanning till gudaktighet är en förkortad bearbetning av Speners Einfältige Erklärung. Eric Pontoppidan (död 1764) var en av pietismens förgrundsgestalter i Danmark. Läroboken hör till den konservativa pietismens andaktslitteratur.¹⁸²

Frosterus, E. Lutheri catechismus uti dess huvudstycken.

Niiden tervellisten sanain.

Endast en upplaga på svenska tycks ha utkommit, nämligen i Stockholm år 1773. På finska utgavs en upplaga i Vasa år 1783. Läroboken uppvisar ett beroende av tidigare pietistiska katekesförfattare. Frosterus har bearbetat Svebelius katekesförklaringar i överensstämmelse med en subjektivt färgad fromhet. Den tredje artikeln behandlas utförligare än hos Svebelius.¹⁸³

Godenius, D. Barnafrågor.

Ensimäiset Pookstavit Jumalan sanasta eli Kysymyset Lapsille.

De Första bokstäfwerne af Guds ord eller barna-frågor utkom i ett stort antal upplagor på svenska från år 1745. På finska utkom en upplaga i Stockholm år 1774. Barnafrågors framställning är hållen i en subjektiv ton. Nådens ordning och omvändelsekravet framhävs. Barnafrågor har på sina håll använts som förberedande lärobok till Gråbergs utläggning.¹⁸⁴

POSTILLOR.

Wegelius Postilla.

Postillan kallades Se pyhä evangeliumillinen valkeus taivaallisessa opissa ja pyhässä elämässä, (*Det heliga evangeliska ljuset i den himmelska läran och i heligt leverne*). Författaren är Johan Wegelius d.y. Postillan har Spener som förebild. Det bärande temat är nådens ordning. Postillan bidrog i pietismens och den begynnande supranaturalistiska teologiens kamp mot ortodoxien. Denna finska postilla utkom år 1747, 1749. Tre nya upplagor trycktes under 1800-talet.¹⁸⁵

Güttners Postilla.

Postillan utkom år 1748. Det tyska originalet *Rechtgläubiges Christenthum* utkom år 1725. Pehr Högström lapska översättning är en variant av det sydlapska bokspråket. Postillan innehåller ett tillägg med 10 st predikningar. Av dessa har fyra skrivits av Högström. Postillan kallas oftast Högströms postilla. En andra upplaga, reviderad av J. Mörtsell, utkom år 1855.¹⁸⁶

182 Pipping 1856-1857 s.284; Lilja 1947 s.80f.; Holmgren 1948 s.175.

183 Vasenius 1878 s.220; Lilja 1947 s.86f.

184 Lilja 1947 s.73f.; Lehtonen 1981 s.25.

185 NTU 1957 III s.134; Tawe 1958 s.111; Kansanaho 1950.

186 Qvigstad & Wiklund 1899 ss.29ff.;60f.; Forsgren 1987 s.43ff.

Luthers Kyrkopostilla.

Den kyrkopostilla som funnits i Jukkasjärvi bör ha varit en svensk upplaga. År 1753 utkom Anders Borgs översättning. Någon finsk översättning av Luthers kyrkopostilla utkom inte förrän år 1846.¹⁸⁷

Scriwers Själaskatt 5 Tomer.

Svensk översättning av Antonius Münchenberg. En första upplaga utkom åren 1723-27 i Norrköping. En från tryckfel befriad andra upplaga utkom åren 1728 - 31. Scriwers Själaskatt är en av den evangeliska uppbyggelse-litteraturens större verk. Från pietistiskt håll synes man ha ställt sig mycket uppskattande till Scriwers författarskap.¹⁸⁸

Bugges postilla.

Peter Olivarius Bugge utgav år 1791 en huspostilla Betraktningar over de aarlige Sön- och Helligdags Evangelier. Innehållet präglades av bibeltro och kristocentrisk fromhet med vilande vid korset och i blodet. Postillan kom i svensk översättning år 1796. År 1804 kom den i en finsk översättning, som sedan utkom i 5 upplagor. Bugges första upplaga utgavs anonymt. Bugge var en dubbelnatur vilket uppenbarades då han år 1795 utgav en annan upplaga av sin postilla under eget namn. (Bugges doktorsavhandling år 1796 var ett arbete i rent rationalistisk anda som förnekar såväl arvsynden som djävulen. Efter olika kriser återvände Bugge på 1820-talet till sin barndomskristendom och utgav bl.a. Norges första missionstidskrift. Han var då biskop i Trondheim och hans visitationer var stränga och alla rationalistiska tendenser hos stiftets präster bekämpades).¹⁸⁹

Franckes postilla.

August Herman Franke (1663-1727) professor i Halle och berömd ledare inom pietismen. Franken postilla. Sunnuntai- ja juhlapäiwä Saarnat. saxon kielestä ruotsixi. Ja sitte: ruotsista suomexi käätyt. se edellinen osa. Aina woitawa. Utkommen på finska i Stockholm år 1780.¹⁹⁰

ÖVRIG LITTERATUR.Hunnii Epitome Credendorum.

Nicolaus Hunnius (död 1643) var superintendent i Lübeck. Han är känd som en av ortodoxiens ivrigaste förkämpar. Svenska upplagor av Epitome Credendorum utgavs bl.a. i Norrköping år 1726 och Nyköping år 1647. (Utgivningen av Hunnius kateketiska arbeten kan ses som ett led i det tryckta och skrivna ordets kamp mot den äldre pietismen i vårt land).¹⁹¹

187 Pipping 1856-1857 s.604; NTU 1957 s.1045.

188 Estlander 1934 s.194; Pleijel 1935 s.139; Nordstrandh 1951 s.151ff.; NTU 1957 s.1041f.

189 NTU 1952 s.480ff.

190 Pipping 1856-1857 s.322; Vasenius 1878 s.222.

191 Lilja 1947 s.36f.; Nordstrandh 1951 s.37.

Gezelii Bibell wärk 3 Tomer.

Utkom i Åbo åren 1711 - 1728. Bibelverket påbörjades av Johannes Georgii Gezelius och fortsattes av sonen Johannes Gezelius d.y.

En genomgång av dombokseriernas bouppteckningar har genomförts för att kartlägga församlingsbornas bokinnehav. Tyvärr har icke någon enda anteckning om litteratur påträffats bland bouppteckningarna. Vid ett tingsmål om stöld, fanns bland stöldgodset "en Läse-Bok".¹⁹² Avslutningsvis sammanställer vi den övriga litteratur som källorna omtalat. Litteraturen har funnits i Jukkasjärvi församling, kyrka och skola. Tyvärr finns inte något enda exemplar bevarat. Vi ser inte något vägande skäl att redovisa några bibliografiska notiser för dessa.

- Nicolaus Andreae Lapska handbok från år 1619.
- Lapska handboken från år 1744, ("Fjellströms handbok").
- Johannis Evangelium på Lappska, werterat av Pastor Johan Tornberg efter Torneå Lappmarks dialect, manuscript.
- Hallenii Concordans öfwer Gl. och Nya Testamentet i 4 band.
- Symboliska Böckerna på Swänska.
- Peringskölds Bibliska Slägtregister.
- En finsk handbok ,uplagd 16--,(1693).
- Cellari Grammatica.
- Juslenii finska lexikon.
- Dansk katekes (nedan s.92 och not 281).

6.3. SAMMANFATTNING.

När skolan startade år 1744 skedde undervisningen med finska läroböcker. Abc-boken var grundläggande lärobok. Som en av katekesutvecklingarna omnämns under de första åren Gezelius katekes med Spörsmålen och Skriftenes Språk i examensprotokollen. Abc-bok och katekes med förklaringar har regelmässigt redovisats som utantill-kunskaper. Innantill-läsningen har inletts med stavning och läsning av Abc-bok och katekes, men har vid examinationerna främst redovisats genom läsning i psalmboken och evangelieboken.

Lapska läroböcker användes under några få år efter Pehr Högströms visitation år 1746. Efter Visitatio Classica år 1751 återinfördes de grundläggande finska läroböckerna. Under åren ca 1747- ca 1751 redovisades utantill-kunskaperna i Abc-bok och Katekes på såväl lapska som finska språket. Innantill lästes främst i den lapska psalmboken och den lapska postillan. (Även under denna tid har finska läroböcker inköpts av Engelmars, t.ex.åren 1748-1749.) De lapska läroböcker som hade sänts till församlingen överfördes år 1754 till Jokkmokk.

Efter år 1752 har Svebelius katekes inköpts för skolbarnens behov. Från samma tid har undervisningen bedrivits helt med finska läroböcker. År 1753 inköptes Wegelius finska postilla. Från denna tid redovisades den finska utantill-läsningen oftast

192 HLA Jukkasjärvi tingslags arkiv Dombok A 1a:4, 12/2 1803.

efter följande mönster: Abc-boken; katekesen; hustavlan; Athanasi Symbolum; Svebelius Spörsmål och botpsalmerna. Den finska innantill-läsningen skedde huvudsakligen i psalmboken, evangelieboken och Wegelius postilla.

De huvudsakliga läromedlen vid Jukkasjärvi lappskola har varit Abc-bok, katekes och psalmbok på finska. För att kunna lära sig kristendom måste eleverna lära sig finska. Omvänt kan detta formuleras så att när eleverna lärde sig kristendom så fick de också kunskaper i finska.

Under senare hälften av 1700-talet finns tydliga tecken på hur kristendomsundervisningen vid skolan också påverkats av de pietistiska strömningarna. De fasta läromedlen var fortsatt de samma, men pietistiskt färgad litteratur används och fanns tillgänglig vid skolan. Betydande vikt lades vid den personliga förståelsen och det personliga tillägnet av kristendomen. Främst under skolmästare Pehr Grapes tid, åren 1775-1804, lades stor vikt vid förståndsfrågor och begrepp. Frågorna var excerperade ur pietistiska katekesutvecklingar.

Gezelius finska katekes "Lasten paras tavara" sägs ofta ha varit den överallt brukade katekesen vid denna tidpunkt. Vi har tvärtemot funnit att den vid 1700-talets mitt användes endast i mindre omfattning i skolan. I församlingsarbetet användes den och spreds även senare (se nedan s. 87). Den har även använts av inflyttade från Enontekis församling som varit vana vid den (se nedan s.92). Kritik framfördes mot att den var för svag vid utvecklingen av trosbekännelsens tredje artikel. Vid skolan har man främst använt Svebelius katekes, kompletterad med pietistiskt färgade katekesutvecklingars läroinnehåll.

Flera olika sorters postillor har använts i församlingen. Högströms lapska postilla hade även ett gudstjänstritual med anvisningar för dem som höll "kåtagudstjänst". Vid "byagudstjänster" användes främst Wegelius finska postilla men också Frankes finska postilla. Den finska postillan Sabatti-Lepo, Misanders Sabbats-Ro, som bl.a. använts i Gällivare församling från år 1775/76 finns inte omnämnd i de källor som hitintills genomgåts.¹⁹³

193 Se vidare Öberg 1979 not 417. Misanders postilla innehöll även den en ordning för byabön/kåtagudstjänst. Misanders rätta namn var Johan Samuel Adami (Misander av initialerna Magister+JSA+ander=Misander).

7. S C H O L A N, 1744 - 1751, L A R S E N G E L M A R K.

Jukkasjärvi första skolhus byggdes år 1726, men det skulle dröja 18 år innan någon skolverksamhet upptogs i Jukkasjärvi kyrkby (Bil.4). På landshövding Gabriel Gyllengrips befallning besiktigades skolbyggnaden den 13 jan. 1738. Protokollet från denna besiktning innehåller detaljerade måttuppgifter. Med hjälp av dessa och uppgifter från Riksantikvarieämbetets förslag till rekonstruktion av Arjeplogs lappskola presenteras bilagda försök till byggnadsritning för Jukkasjärvi första skolhus (Bil.5). I samband med tinget hölls den 13 jan. 1744 särskild besiktning av skolhusen. Omfattande reparationer var nödvändiga. Yttertak och innertaken måste göras om, golven läggas om, trasiga och bortstulna fönster måste ersättas med nya fönster och skorstenarna repareras. Totalt utfördes reparationsarbeten och nybyggnad av badstuga, fähus, foderlada och källare för en kostnad av 209 Dlr.1./Smt.¹⁹⁴ Närvarande vid besiktningen av skolhusen var häradshövding Mikael Eurenus Höijer, kronobeallningsman Anders Hackzell, nämndemännen, kyrkoherde Johan Tornberg och den nytillträdde skolmästaren Lars Engelmark. Enligt protokollet var reparationerna och nybyggnad nödvändiga för skolmästarens del "samt at han dessförinnan å denna öde ort, icke hafwa kan sin torftiga betiening".¹⁹⁵

En av domkapitlet i Härnösand avfattad skrivelse till Direktionen, med rekvisition inför 1742-års stat för undervisningen i Lappmarken, översändes vid årsskiftet 1741/42 till landshövdingen för utlåtande. Visitationshandlingar från Lule, Pite och Lycksele Lappmarker bifogades. Några visitationsakter för Torne Lappmark var däremot icke tillgängliga. Landshövdingen avvaktade därför med sitt utlåtande till dess han hade inhämtat de nödvändiga kunskaperna om förhållandena i Torne Lappmarker, "såsom de längst aflägsne och widlyftigaste". Landshövdingen anmälde, efter det att han hade konfererat med prosten Fougt, att det var nödvändigt att snarast inrätta Utsjoki och Jukkasjärvi skolor. Prosten Fougt lämnade förslag till "scholaestats inrättande uti Juccas-jerfwi", vilket bifogades landshövdingens skrivelse till Direktionen.¹⁹⁶

Den 26 april 1742 föreslog domkapitlet i brev till Direktionen att utnämna "Pastorens Son i Juccasjerfwi Adjuncten Salomon Tornberg" till skolmästare i Jukkasjärvi. Salomon Tornberg hade även fått förord av prosten Fougt. Landshövdingen anmälde däremot i brev till Direktionen betänkligheter "at han (Salomon Tornberg) till denna anställning må förordnas, hälst som af fadern förspordts mindre waksamhet och uppbyggelse wid sin ombetrodda församling- - och synes mindre nytta med sig hafwa, at fader och son äro wid så nära sammanfogade ämbeten och på et ställe tillhopa". Salomon Tornberg fick inte skolmästartjänsten i Jukkasjärvi. Domkapitlet hade, den 28 juli 1742, föreslagit Mag. Lars Engelmark till tjänsten som "Missionarius i Torneå och Kimi Lappmarcker". Direktionen rekommenderade domkapitlet att i stället tills vidare förordna Lars Engelmark till skolmästare i Jukkasjärvi. Engelmark antogs av Direktionen till

194 HDA EIII:38, 13/1 1744.

195 HDA EII b:1, 3/9 1744.

196 RA KDL Kungl.Maj:ts Bref,1680-1742, fol. 2035-2051.

skolmästare den 22 nov. 1742¹⁹⁷ och hade *Consistorii Academiæ* i Åbo vittnesbörd att han hade "tämmeligen god" kunskap i finska. Detta var viktigt ty landshövdingen hade uttryckligen anmält till Direktionen att "uti Torneå Lappmark det finska Språket i stället för lappska öfwer alt giångse wara". Språkfrågan var inte så enkel som landshövdingen hade anmält. Direktionen hade fler källor. Bl.a. hade "Missionarien Cand. Petr. Högström uti dend: 19 febr. sistl. afgifna Berättelse bland annat wid handen gifwit, at finskan skall uti Juccasjerfwi i Torneå Lappmark wara et främmande Språk". Domkapitlet anmodades därför att låta Engelmark med det snaraste bege sig till Pastor Fiellström i Lycksele för att "af honom uti det Lappska Språket behörigen underwist warda, så at han sedan så snart som giörligt är, ock med det första, må därifrån, förber:de sin ScholaeMästare Beställning i Juccasjerfwi, med sina åhörars desto större nytta och upbyggelse, tilltråda kunna".¹⁹⁸

Domkapitlet hade, den 2 juni 1742, anbefallt prosten Abr. Fougth i Torneå att: "Scholan uti Juckasjerfwi skulle ifrån den 21 Januarii Nästledne igångsättias ock befalla att genom wederbörande Pastor utse 6 lappska piltar til samma Schola".¹⁹⁹ På grund av lapparnas flyttningar och att skolmästaren ännu icke hade anlant anhöll prosten att igångsättandet skulle uppskjutas till år 1744. Enligt skolinstruktionen skulle sex elever årligen få njuta kost och logi samt undervisning hos skolmästaren. Då Lars Engelmark under de första dagarna av januari år 1744 anlände till Jukkasjärvi fanns sex elever utsedda. Undervisningen av dessa inleddes den 14 jan. 1744. Skolans första elever var:

1. *Hendrich larsson Heicka ifrån Saarwuoma, 12 år gl.*
2. *Pär Michelson Nija ifrån Rautuswuoma 15 1/2 år gl.*
3. *Pär Hendrichson Hoa ifrån Rautuswuoma 11 1/2 år gl.*
4. *Cnut larsson Piggeri ifrån Rautuswuoma 13 år gl.*
5. *Hendrich Hendrichson Mangi ifrån Rautuswuoma 14 år gl.*
6. *Johan Andersson ifrån Calaswuoma 17 1/2 år gl. denne war allenast 3/4 år och lopp bort, tå antogs i hans ställe in Septembri 1744 Per Persson ifrån Calaswuoma, 10 år gl.*

Prosten Fougth visiterade skolan den 18 febr. 1745. Därvid befanns att de fem första eleverna, under det första läsåret hade lärt att läsa "rent uti bok, och Catechesen med Lutheri förklaring och Spörsmålen utan till". Dessa fem elever dimitterades och i deras ställe antogs fem nya elever som tillsammans med "Per Person ifrån Calaswuoma, ... hwilken blifwer gwar" rekommenderades hos "Hr Magister Engellmarck till trogen wård".²⁰⁰

Kyrkoherde Johan Tornberg (f.1670) var kommen till hög ålder och sjuklig. Från år 1744 var Isac Grape förordnad som adjunkt åt pastor i Jukkasjärvi. Tidigare hade Tornberg haft sin son

197 HDA EII b:1, 16/12 1742; 21/3 1743.

198 HDA EII b:1, 21/3 1743.

199 HDA EIII:38, 26/2 1743.

200 HDA FIII bf:1, 18/2 1745. Det vanliga språkbruket då eleverna har släppts fria från skolan har varit att de "dimitterades" från skolan. Dimittio=skicka ut åt olika eller alla håll, men även bortsända. Se även Henrysson 1989 s.7. Vid Jukkasjärvi skola har ordet "dimitteras" använts för såväl dem som väl inhämtat kunskaper som för dem som inte kunnat lära sig något se bl.a. nedan s.88.

Salomon till adjunkt. Tornbergs sjuklighet och nedsatta förmåga att förestå församlingen ledde till att Lars Engelmark förordnades till vice pastor i församlingen. Engelmark angav i ett brev till domkapitlet, att: "*År 1746 den 23 april, när jag förordnades församlingen att förestå, höggunstigast behagades befalla, det jag så wid församlingen som scholan skulle adjungera mig Adjunkten hr Isaac Grape*".²⁰¹

Några informationer om vilken arbetsfördelning som rådde mellan skolmästaren och vice pastorn Lars Engelmark och adjunkten Isac Grape har inte kunnat återfinnas. Det formella ansvaret för skolan har åvilat den förordnade skolmästaren.

Vid Petrus Högströms visitation 11-13 jan. 1746 inlämnade adjunkten Isac Grape ett memorial om förhållanden i Jukkasjärvi. Vad angick "*curam Pastoralem*" var Grapes kritik hård. Kritiken riktades främst mot nattvardsadmissionen och admissionen till vigsel. Tydligen hade dessa skötts alltför lättvindigt tidigare. Församlingens kyrkogång kännetecknades av "*wårdslöshet och försummelse*".²⁰² Grapes kritik vände sig först och främst mot den bristande kristendomskunskapen och den försummade kristendomsundervisningen. Under den korta tid som Grape tjänstgjort i Jukkasjärvi hade han lärt sig lapska språket. Visitationsakten ger vid handen att såväl Grape som Engelmark brukade predika på lapska. Enligt akten hade Grape "*förleden sommar och höst gjort resor til de ställen och orter, hwarest han en del av Församlingen kunnat sammankalla*". Grapes försök att följa församlingsborna under deras flyttningar motiverade också förslaget att en särskild kyrkostuga skulle uppföras vid Torne Träsk. Detta för att lättare kunna samla lapparna till gudstjänst och undervisning under de tider de icke uppehöll sig i närheten av kyrkplatsen. I brev till Direktionen den 3 maj 1746 rekommenderade domkapitlet uppsättandet av en kyrkstuga vid Torne Träsk.²⁰³

"*Wästerbottens Landz-Cancellie*" hade synpunkter att anmäla till Direktionen när det gällde arbetsfördelningen för prästerna i Jukkasjärvi: "*Aldenstund adjuncten Isac Grape lämnar ett mycket godt wittnesbörd, tyckes mig alt nog wore, om bem:te Grape, som redan en tid med stor nytta tjent wid Församlingen, hade så länge Tornberg lefwer Curam Pastoralem. Frucktan wärdt, at tå Scholaemästaren tillika är vice Pastor, uthan måste till någon dehl eftersättjas, änskiönt han har Grapen till hielp, åtminstone känner Församlingen någon mera tunga af tre Prästmäns förnöjande, än utaf twenne*".²⁰⁴

Den 17 nov. 1746 antog Direktionen Grape till "*missionarius*" i Jukkasjärvi församling. Förutom adjunktsförmånerna tillerkändes han 100 Dlr Smt årligen.²⁰⁵

Någon visitation hölls inte vid Jukkasjärvi församling eller skola under de närmast följande åren. År 1747 utfärdade domkapitlet "*gunstig befallning*" för Högström att visitera Jokkmokks och Jukkasjärvi församlingar. Då domkapitlets brev nådde Hög-

201 HDA EIII:38, 15/2 1750.

202 RA KDL, ink.skriv. 1741-1746 s.818-823.

203 RA KDL, ink.skriv, 1741-1746 s.778-784.

204 RA KDL, ink.skriv. 1741-1746 s.785-788.

205 HDA EII b:1, 22/4 1747.

ström befann sig denne emellertid på resa från Gällivare via Degersel till Lycksele för att delta i överläggningarna om de lappska böckerna.²⁰⁶ Den 4 nov. 1747 förordnades Engemark att i Högströms ställe behörigen visitera Enontekis och Kautokeino församlingar.²⁰⁷

Av visitationsakten för skolan från år 1750 framgår det att man icke kunnat hörsamma Direktionens *"nådgunstiga befallning at 3:ne Lapbarn af hwarthera könet skola årligen wara i Scholan"*. Den 19 jan. 1749 antogs de två första flickorna vid skolan: Margeta Mickeldotter Biörndahler från Talma och Margeta Jons dotter Magga ifrån Sariwuoma. Den tredje flickan som hade utsetts var Nils Pärson Parfwas dotter ifrån Sariwuoma. Hon blev emellertid sjuk och hennes bror Pär intog hennes plats.²⁰⁸

Margeta Biörndahler (f.29/1 1739) dimitterades från skolan den 16 jan. 1751. Hon kunde då förswarligen läsa såväl innantill som utantill och ägde *"tilräckelig insikt så på Finska som lappska i sin Christendom"*. Hon förmanades därvid att i minnet behålla vad hon lärt, samt vid hemkomsten undervisa sina anhöriga i kristendomskunskapen. Morgon och afton skulle hon hålla bön samt med *"ärbart lefwerne andra föregå"*. Skolgången avbröts för den andra av de två första flickorna vid skolan då Margeta Jons dotter Magga avled den 4 april 1750.²⁰⁹

År 1751 hölls *Visitatio Classica* i Lappmarken. Vid biskopens visitation i Jukkasjärvi förekom åter frågan om uppsättande av kyrkostuga vid Torne Träsk vilket *"pröfvades nådigt och blef äfven samtyckt"*.²¹⁰ Landshövdingen skrev i brev till Direktionen den 14 okt. 1751 och anmälde att den lämpligaste platsen var *"wid öfre änden af Torne=Träsk, och en älf, som kallas Niuktsa=Ädno, och i besagde Träsk faller, dijt Calaswuoma, Rautuswuma och Talma-Lapp-byar, emellan Olofs- och Larsmässan, skola hafwa lägligast sig wid Prästens upkomst, at sambla"*.²¹¹

Ytterligare en viktig fråga för undervisningen var tillsättandet av kateketer i församlingen. Ur visitationsakten, den 15 jan. 1751, återges följande längre avsnitt:

"Till lapparnes beqvämligare undervisning i sin Christendom vid deras kåtor och boställen blefvo Catecheter förordnade och till en af dem i Församlingens närvaro antagen lappman Erik Jakobsson Kertu, som liten tid gådt i Pitheå Schola och af Herr Biskopen förekallades - med tillfrågan af Församlingen om den till Catechet föreslagnes upförande i det allmänna lefvernet; då svarades, att han förehållit sig stilla och beskedligt, och nögd sig Församlingens ledamöter deråt att han skulle efter Herr Biskopens godtfinnande blifva deras huslärare, och i det kotlag, som han kom att företaga sitt göromål, ville de gärna underhålla honom med mat, dervid Herr Biskopen lofvade foga anstalt om lönen. Och

206 HDA FIX a:1, 16/1 1748.

207 HDA EII b:1, 12/12 1747.

208 HDA FIII bf:10, 13/1 1750.

209 HDA FIII bf:10, 16/1 1751.

210 Fellman 1910-1915 II s.296; Bygden 1923 II s.47. Då den åldrade och sjuklige kyrkoherden Johan Tornberg avled, den 11 febr. 1751, hölls liktalet av biskop O.Kiörning.

211 RA KDL ink.skriv. 14/10 1751.

blef alltså bem:te Erik Jacobsson Kertu befullmäktigad till att blifva Catechet, samt antydd, att under vice Pastoren Engelmarks och Missionairen Grapes inseende med all flit och skicklighet sin syssla förestå, för hvilken han hade att göra redo, innan lönen utdeltes. Församlingen yttrade sin åstundan att få någon mer; Hvarpå Herr Biskopen gaf till känna, att ingen pålitelig vore att tillgå utan en Scholgåsse vid namn Jon Larsson Snåhl kunde blifva därtill tjenlig och hade äfven hog därtill, hvarföre han ännu ett år skulle i Scholan qvarblifva att än vidare undervisas. 2:ne Catecheter behöfves, därmed är Församlingen hulpen, nemligen en för öfra och en för nedra Byarna".²¹²

Av visistationsakten för år 1752 framgår att skolbarnen under det andra skolåret skulle beredas tillfälle att öva sig i lapska böcker.²¹³

Den första perioden som vi beskriver av Jukkasjärvi skolas historia avslutades i och med att skolmästaren Lars Engelmark efterträdde Johan Tornberg som församlingens kyrkoherde. Under åren 1744-1751 noterar vi följande av mer allmän betydelse för kristendomsundervisningen i församlingen:

1. Från och med år 1749 undervisades också flickor vid skolan.
2. Dimitterade elever förutsattes undervisa sina anhöriga.
3. Kateketer fanns i församlingen från och med år 1751.
4. Kateketer rekryterades bland skolans elever.
5. En "ambulerande" undervisning planerades under lapparnas vistelse långt borta från kyrkplatsen.
(Kyrkstugan vid Torne Träsk)
6. Kristendoms-kunskap var enligt kyrkolagen nödvändig för admission till nattvard och vigsel. Den praktiska tillämpningen aktualiserades och underströks.

212 HDA bf:9, transumt ur akten 15/1 1751. Vid en första genomgång av det tillgängliga materialet för Piteå Skola har inte någon Erik Jakobsson Kertu återfunnits bland eleverna. Om Piteå skola se vidare Lindmark 1990.

213 HDA bf:9, 20/2 1752.

8. S C H O L A N, 1752 - 1760, I S A C G R A P E.

Efter kyrkoherde Tornbergs död utnämndes skolmästaren och vice pastor Engelmark till kyrkoherde i Jukkasjärvi församling. Redan den 2 april 1751 anmälde adjunkten Grape sitt intresse till domkapitlet att efterträda Engelmark som skolmästare i Jukkasjärvi. I "diupsta ödmjukhet" bönföll Isac Grape biskopen alldenstund han "redan på det 7:de Året tient för Adjunct wid denna Juckasjärvi Församling, och derföre hafwa mig wid Scholmästare beställningens existerande vacance i sin oskattbara åtanka innesluten".²¹⁴ Den 15 maj 1751 biföll Direktionen domkapitlets förslag att utnämna Isac Grape till skolmästare i Jukkasjärvi. Av visitationsakten från den 20 febr. 1752 framgår det att Grape "i förleden Januarii månad Scholan emottagit".²¹⁵

Enligt skolinstruktionen förutsattes skolmästaren också hinna öva eleverna i skrivande. Den första elev som enligt visitationsakterna övats i skrivande vid Jukkasjärvi skola var Jon Larsson Snål. Han var född år 1737 och antogs till skolan den 19 febr. 1749. När han dimitterades från skolan den 20 febr. 1752 antogs han till kateket i församlingen. Om Jon Larsson Snål antecknades vid examinationen att: "läste denna pilt redigt i alla finska böcker, och i skrivande blifwit förswarligen öfwat".²¹⁶

"Kongl. Maij:ts och Riksens Cancellie Collegii" omsorg om att vissa tjänster i Lappmarken skulle kunna besättas med infödda lappmän erfars av deras skrivelse den 11 febr. 1754. Det underströks att förutom kristendomskunskap "ärfordras i synnerhet öfning i räknande och skrifwande". Domkapitlet sade sig "wilja foga anstalt, at wid hwarje schola i Lappmarcken de qwickaste utwäljas, och i skrifwande och räknande upöfwas; hwilcke som de härutinnan, jemte Christendoms kunskapens inhämtande, icke torde hinna till behörig färdighet innom de 2 åren de efter wanligheten wid Scholan pläga underhållas; så förmenar Consist: at dem kunde lemnas frihet så länge wid sholan qwarblifwa, som til denna öfning nödigt pröfwat".²¹⁷

Vid visitationen 28 jan. 1755²¹⁸ uppvisade skolmästare Grape domkapitlets skrivelse av den 13 nov. 1754. I denna anbefallde domkapitlet att man skulle utvälja "de Schola'-piltar, som af den qwickhet befinnes, at hopp om them är, att kunna bestrida någon syssla i Lapmarken på framtiden". Ingen av de vid skolan varande eleverna var aktuell och man tvingades låta saken bero.

Vid examinationen av eleverna antecknades regelmässigt kunskaperna i innan- och utanläsning. Visitationsakten för år 1755 uppvisar ett första vittnesbörd om den betydelse som lades vid förstånd och begrepp. Därvid antecknades: "Hwad dessa Schola' piltar utan til lärt, förmärktes the äfwen äga begrep utaf, som utröntes genom åtskillige korta frågor, som them förestältes, hwilka efter orden ei stå i Svebelii spørsmål, hwartil the dock wackert swarade".

214 HDA EIII:51, 5/6 1751.

215 HDA EII b:2, 15/5 1751; FIII bf:10, 20/2 1752.

216 HDA FIII bf:10, 20/2 1752.

217 Fellman 1910-1915 II s.306f.

218 HDA FIII bf:10, 28/1 1755.

Wegelius finska postilla hade uppköpts till skolan och fanns också utdelad till bl.a. Saarivuoma byamän (ovan s.58f.). Avsikten med postillorna var att de skulle användas vid husandakter etc. De barn som hade gått vid skolan och kateketerna skulle läsa för allmogen ur dem. Om kateketen Erik Jacobsson Kerto berättas att han "för almogen Sön- och Helgedagarna läsit utur nya testamentet, som han på finska äger".²¹⁹

Utbildningen av lämpliga kateketämnen fortsatte vid skolan. Jon Jonsson (f.1745) från Kaalasuoma antogs vid skolan den 29 nov. 1755. Han dimitterades från skolan den 8 febr. 1759. Vi kan notera att förutom sedvanliga kunskaper i innan- och utanläsning har han också övats i skrivande. En notering av pedagogisk och metodiskt intresse är att han också fick med sig en "lathund" från skolan: "samt korteligen de angelägnaste frågorna i Christendomen på finska föreskrifwit, som han redigt utan til kunde, och hwilka han Lapalmogen och theras barn, under Catechetsysslans förrättande, har at föreställa".²²⁰ Jon Jonssons tjänstgöring som kateket blev kortvarig. På grund av de svåra nödåren (ovan s.17) flyttade Jon Jonsson med sin fader till Över Torneå. Kyrkoherde Engelmark anmodade "Herr Directeuren Hellant" om kronobetjäningens handräckning. Hellant anträffade Jon Jonsson vid "Parackavara Nybygge", men den bortflyttande kateketen kunde inte förmås återvända och förbli vid sin syssla.²²¹

Svårigheterna att bibehålla de kunskaper som hade inhämtats vid skolan blev snart märkbara. Av de visitationsakter som insändes till domkapitlet och Direktionen framkom det att en del "Lappar icke tillhålla sina barn som ifrån Scholan blifwit dimitterade att flitigt läsa och hafwa i minnet hwad de lärt". Direktionen anbefallde i brev den 18 nov. 1757 olika utvägar för att komma till rätta med problemen. Föräldrarna förpliktigades att sätta barnen i skolan igen på egen bekostnad "till dess de fulleligen påmint hwad de förgätit". Var föräldrarna så fattiga att de icke kunde hålla sina barn vid skolan med egna medel skulle de beläggas med stockstraff. Föräldrar som "innom det Ellefte året ej låta sina barn lära något läsa i bok" skulle på egen bekostnad ansvara för barnens vistelse vid skolan "2, 4 eller 8 månader och hela året efter som de dertil pröfwat hafwa råd och lägenhet". Allmogen skulle allvarligen påminnas om sitt ansvar. En möjlig väg för föräldrarna att låta sina barn lära sig läsa var att ta emot kateketerna i hemmen. Efterlevnaden av domkapitlets föreskrift betonades mycket strängt vilket framgår av följande citat ur domkapitlets brev till kyrkoherde Engelmark: "hwarwid äfwen Krono Betienten bör gifwa handräckning som ock Prästerskapet åligger att wid kåtbesöken och eljest noga efterhöra om Föräldrarna i b:mte mål fullgöra sin skyldighet, hwilket Consistorium härmed welat till Herr Kyrkoherdens efter rättelse tillkänna gifwa".²²² Vid visitationen år 1758 framhölls att om skolbarnen försummade att bibehålla sina kunskaper

219 HDA FIII bf:10, 20/2 1752.

220 HDA FIII bf:10, 8/2 1759.

221 HDA FIX a:2, 22/7 1760.

222 HDA FIII bf:9, transumt ur brev 21/12 1757. Källorna ger inga besked om att något "övervåld" skulle ha använts för att tvinga någon förälder eller något barn till undervisning.

så "kunna de ej undgå den näpst, som Höglofl. Kungl. Directi-
ons bref under den 18 Novembr. 1757 inneholler".

Kristendomskunskapen fick icke bli endast en mekanisk utantill-
läxa. Stor vikt lades vid en djupare förståelse av innehållet.
Undervisningen intensifierades genom att kyrkoherde Lars Engel-
mark årligen genomförde ett stort antal hembesök och husförhör.
På ett belysande sätt redovisas församlingens målsättning och
pastoralvård med följande längre citat ur kyrkoherde Engelmarks
berättelse för Jukkasjärvi församling året 1759/60:

"Större dehlen af församlingen kunna ei läsa i bok, utan
läsa utan til Catechesin Canonicam, samt til the angelägna
Christendomsfrågor, som them wid huusförhören och eljest i
kyrkan föreställes efter Pastor Högströms Cateches-frågor,
wackert swara. The hafwa sig bekant läran om den Treenige
Guden, och wetha hwad wälgerningar en hwar person i
Gudomen them bewist, samt Guds Ords stora kraft och nytta.
Dessa förstå äfwen döpelsens nödnödwändighet, hwad til en
sann omvändelse fordras, hwarföre the begå Herrans Natt-
ward, hwad the uti Nattwarden undfå, och hwad af them
fordras sedan the från Herrans Höga Nattwards åtnjutande
komma, the förstå att människor ei kan lagen uppfylla,
icke heller af lagens gerningar blifwa rettferdig (och)
och salig, utan genom trona på Christum: wetta äfwen sig
hafwa en odödelig Siäl, tro köttens upståndelse och the
trognas ewiga salighet i himmelen, samt the ogudacktigas
ewiga fördömelse i helwetit. Andra åter äro mindre för sig
komna, helst the som gå i Borgerskapets Raider, samt äfwen
the som gräntsa til Gelliware församling: dessa kunna
allenast läsa utan til några stycken af Catechesi Cano-
nica, och til the enfaldigaste Christendoms frågor swara.
- - -Til Dop och Christendom förskaffa församlingens leda-
möter sina barn, så snart det sig giöra låter: äro äfwen
underrättade om Nöd-Dop, hwilket the förrätta, när nödwän-
digheten så fordrar".²²³

Vi noterar följande förändringar av intresse som inträffade i
Jukkasjärvi skola och församling under perioden 1752 - 1760:

1. Förstånds- och begreppsfrågor förekom vid examination av skolbarnen.
2. Skrivundervisning tillkom.
3. Utbildningen för "kateketämnerna" var vanligen treårig.
4. Olika försök gjordes för att vidmakthålla den kunskap barnen fått i skolan.
5. Förstånd och begrepp betonades vid kristendomsförhören med församlingen.
6. Kateketerna höll "byagudstjänster".
7. Det påpekades att församlingsbor kunde nöddöpa vid behov.
8. Hembesök och husförhör gjordes i större utsträckning än tidigare.
9. Försök till rekrytering av "civila" tjänstemän via skolorna gjordes.
10. Föräldrarna gjordes ansvariga för att barnen lärde sig att läsa i bok.

9. SCHOLAN, 1761, NILS OL. GRAN.

Jukkasjärvi församlings kyrkoherde Lars Engelmark avled den 15 april 1760 "Klåckan 6 om aftonen". Engelmarks änka, Margaretha Vendela Theet, skrev i brev till biskopen att maken avled i "sitt 45 ålders år, efter en tåligen uthärdad långsam tärande sjukdom".²²⁴ I det första av två brev till biskopen anhöll Engelmarks änka att domkapitlet: "HögGunstigast täckes hugna mig med den oskattbara förmån, att Schole Mästaren härstädes, jämte det han Schole sysslan förrättar, måtte äfwen få tillstånd och constitutorial at förestå NådÅhret, emedan denna Församlings ansenliga aftagande så minskat Pastoris inkomster, at de ej tåla någon dryg betalning till en Nådårs Predikant, och jag med ScholeMästaren om en lindrigare afgift torde öfwerens komma". I det andra brevet anhöll hon om dubbla nådår och constitutorial för skolmästaren Grape att förestå nådåren. Om domkapitlet ej kunde bifalla hennes begäran om Grapes hjälp, begärde hon att "hwarken Adjuncten Herr Anders Wikman i Öfwer- eller Recklin i Neder Torneå måtte hit förordnas emedan rychtet talar om någon missämja emellan deras Pastorer och dem". Engelmarks änka lämnade även biskopen förslag på två passande studerande, "Turfield och Sandberg", vilka båda kunde finska och hade goda lovord.²²⁵

1760-talet var en mycket svår nödtid i Jukkasjärvi och antalet församlingsbor minskade katastrofalt (ovan s.51). Trots detta och det avlägsna läget förekom en mängd sökande till de båda tjänsterna i församlingen. Pastoratet söktes av Carl Brunnus, Joh.Björkman, Lars Longström och Theophilus Gran. Skolmästartjänsten söktes av Magnus Degerman, Nils Gran och And. Wickman (Piteå d.24/3 1761).²²⁶

Skolmästare Isac Grape sökte kapellanstjänsten i Neder Torneå. Hans medsökande Christian Antman hade "gjort sig förlustig" sitt rum på förslaget. På Kungl Maj:ts förslag av den 6 nov. 1760 utnämndes Isac Grape den 3 dec. 1760 av domkapitlet till tjänsten.²²⁷ Isac Grape var emellertid kvar i Jukkasjärvi en tid in på år 1761. Grape har avgivit ämbetsberättelsen för Jukkasjärvi församling den 14 febr. 1761.²²⁸

Domkapitlet förordnade Nils Ol. Gran att tillsvidare förestå skolmästartjänsten i Jukkasjärvi. Gran befalldes att "ofördröjeigen" bege sig till Jukkasjärvi. Gran skrev den 5 jan. 1761 från Neder Kalix i brev till biskopen att: "till alldraödmjukaste åtlydnad häraf, tänker jag i morgon efter Gudstjensten, begifwa mig på resa, och så mycket som i detta owanliga menföret mögeligit är, mig till den anbefalte orten fortskynda". Enligt visitationsakterna överlämnade Isac Grape skolan till Nils Ol. Gran den 8 febr. 1761.²²⁹

224 HDA EIII:51, 16/4 1760.

225 HDA EIII:62, 15/7 1760. Båda brevens handstil vittnar om att de kan ha skrivits av skolmästaren Isac Grape.

226 HDA EIII:62, 28/12 1760; 31/12 1760; 4/2 1761; 5/1 1761; 24/3 1761.

227 Bygdén 1926 IV s.368.

228 HDA FIII bf:10, 14/2 1761.

229 HDA FIII bf:10, 19/2 1762; EIII:62 5/1 1761.

Domkapitlet hade den 4 febr. 1761 förordnat Carl Brunnus till att förestå nådåret i Jukkasjärvi. Brunnus som inte var villig att tillträda tjänsten nådårspredikant hade anmodats att med det snaraste bege sig till Jukkasjärvi. I ett utförligt brev till biskopen anmälde han, att han sökt "*den wid Kongl. Västerbotns Regemente ledig warande Bataillons Präst Sysslan*" och ville därför inte åtaga sig Jukkasjärvi församling eller resa dit med mindre biskopen "*höggunstigast skulle täckas wilfara min förr gjorde ansökning och tildela mig den ledigwarande Kyrkoherde Sysslan i bem:de Lappmarck*". Brunnus föreslog att det i stället skulle göras ett byte mellan nådårspredikanten Recklin i Neder Torneå och honom. Recklin var villig att fara till Jukkasjärvi och Brunnus var villig att åtaga sig nådårssysslan i Neder Torneå tillsvidare.²³⁰

Direktionen anmälde till domkapitlet att de icke hade något att erinra mot att "*Kyrkioherden i Gellivari Johan Björkman blifwit utsedd till efterträdare efter framledne Kyrkioherden i Juckasjerfwi Magister Lars Engelmarch, samt prästmannen Nils Gran till Scholaemästare wid scholan i berörde Juckasjerfwi Lappmarck efter Isac Grape som blifwit befördrad till Sacellaniet i Neder Tårneå*". Björkman tillträdde aldrig tjänsten utan förblev trogen Gällivare församling till sin död år 1788. 1760-talets nödår drabbade även Gällivare. Renpesten höll på att göra alla utfattiga. År 1760 skrev Björkman till domkapitlet att: "*Skulle denna sjukdom i några års tid än vidare continuera, så tror jag det här ej behöfwes hwarken präst,klockare eller några oppbördsmän*".²³¹

Ämbetsberättelsen för år 1761 som skrivits av Nils Ol. Gran omvittnar att nådårspredikanten Carl Brunnus hållit husförhör hösten 1761 och vintern 1761/62. Brunnus lade även upp en ny "*Catechesations Bok*" för församlingen.²³²

Då Nils Ol. Gran tog emot skolan fanns två elever som hade gått ett års tid i skolan. Ytterligare fyra elever antogs efter några dagar. Gran kunde samiska men hade bristfälliga kunskaper i finska språket (ovan s.60). Domkapitlet lade stor vikt vid att betona att Jukkasjärvi är en "*finsk*" församling. Grape däremot skrev i ämbetsberättelsen för år 1761 att: "*det Lapska Språket för en Siälasörjare wid denna Församlingen är ännu outhärligare än det Finska emedan han med det Lapska, utan at kunna Finska, kan betiena alla, men ej vice versa*".²³³

Lappallmogen hade underrättats om rätten att nöddöpa. De mycket långa avstånden gjorde det omöjligt att i tid bära fram barnen till dop i kyrkan. Rätten att nöddöpa nyttjades och allmogen döpte tydligen även "*stundom utom nödfall*". Följande längre citat från Isac Grapes ämbetsberättelse för år 1761 belyser hur ett slags doppraxis är på framväxt i församlingen:

230 HDA EIII:62, 20/2 1761.

231 HDA EII b:2, 27/4 1761; Bygdén 1923 s.248.

232 HDA FIII bf:10, 19/2 1762.

233 HDA FIII bf:10, 14/2 1761. Grape hade 15 års erfarenhet av förhållandena i Jukkasjärvi och argumenterade för att prästerna måste kunna lapska språket för att rätt sköta församlingsvården. Hävdandet av dessa språkkrav kunde även verka så att det uteslöt några av dem som återkommande ansökte att komma i fråga för tjänst i Jukkasjärvi.

*"doch händer det i synnerhet Sommartiden at barnen efter några dagars lefnad utan dop aflider; hwartil orsaken är, at de som ej äro boksynta fördristar sig intet at döpa, de åter som blifwit speciellt dertill underwiste, äro ej så nära förhanden at de kunna i hast afhämtas. Dessa barn äro i Tabell Boken införde bland döfödde".*²³⁴

För att komma till rätta med den svaga kyrkogången föreslogs att man för efterlevnaden av den, av Mag .Petr. Högström vid visitationen år 1746 föreslagna, s.k. *"Kyrko=Tour"* skulle straffa de uteblivande. Kyrkturerna innebar att: de som bodde på 1 dagsresas avstånd från kyrkan skulle infinna sig varannan söndag; de som bodde på två dagsresors avstånd var fjerde söndag osv. *"Kyrkans sexmän föreslogs få möjligheter att uttaga witesbelopp av dem som uteblev från "Kyrko=Tour"*. Allt på liknande sätt som det som gällde för dem som uteblev från Böndagarnas firande. Även när allmogen var samlad på kyrkvallen var de ovilliga att besöka gudstjänsten. Församlingen träffade enhällig överenskommelse för att komma tillrätta med denna *"syndiga osed"*. Ingen fick utebli från gudstjänsten vid vite av 1 Dlr 4 öre Kmt. Sedan denna överenskommelse hade blivit noga efterföljd och sexmännen utdömt vitesbeloppen förmärktes en *"önskelig förändring, så at den oseden tyckes nu härigenom alldeles wara förswunnen"*.²³⁵

Ämbetsberättelsen för år 1761 ger några intressanta upplysningar om kateketernas arbetsmetoder. För det första anmodade Nils Ol. Gran kateketerna att tillssvidare på lapska undervisa *"the som hela året wistas fjällen och hafwa ej tillfälle at göra sig det Finska språket mägtige"*. För det andra begärde kateketen Hindrich Hindersson att prästerna skulle *"foga den anstalt, at hans lärjungar kunde hos them finna till kjöps a.b.c.böcker och Doctor Lutheri lilla Cateches"*. Den vanliga undervisningen av barnen gick tydligen till så att kateketen hade *"nödgats utom bok, igenom föreläsande präglä uti deras minnen hwad de nu lärt"*. Kateketens motivering var att om lärjungarna fick böcker skulle de lättare kunna hålla i minnet vad de lärt genom stavning och läsning.

För den beskrivna korta perioden under Nils Ol. Grans skolmästartid noterar vi följande:

1. Ett slags doppraxis utbildas varvid särskilda byamän har fått speciell instruktion för att nöddöpa.
2. Olika *"tvångsmedel"* användes för att komma till rätta med försummad kyrkogång.
3. Kateketerna tog ökat ansvar för läsundervisningen.
4. Undervisning skedde på både finska och lapska språken.
5. Det rådde brist på abc-böcker och katekeser.

234 HDA FIII bf:10, 14/2 1761.

235 HDA FIII bf:10, 19/2 1762.

10. S C H O L A N, 1762 - 1763, C A R L B R U N N I U S.

I brev till Direktionen den 17 febr. 1762 föreslog domkapitlet Nils Ol. Gran till kyrkoherde efter avlidne Engelmark. Vidare föreslogs att Carl Brunnus skulle efterträda Gran som skolmästare i Jukkasjärvi. Den 5 mars samma år tillstyrkte Direktionen domkapitlets förslag och anmodade domkapitlet att utfärda fullmakter för Gran och Brunnus.²³⁶ Vid visitationen i Jukkasjärvi installerades Nils Ol. Gran som kyrkoherde av prosten Erik Brunnus.²³⁷

Under år 1762 ansvarade således Nils Ol. Gran en tid för skolan och överlämnade därefter ansvaret till Carl Brunnus. Under Brunnus tid var förmodligen undervisningen vid skolan helt finskspråkig. Vid visitationen den 8 febr. 1764 framhölls att barnen "*blifwit mäktiga Finska språket, hwilket för hufwud Språk här i Församlingen wedertagit är*". Alla de som hade bevistat skolan förmanades att använda finska i det dagliga umgänget med andra när de dimitterades.²³⁸

Kristendomskunskapen var låg bland lappallmogen i församlingen. Nybyggarnas kunskaper däremot framhölls som mycket goda och de berömdes också för sin flit att låta sina barn lära sig läsa. Nybyggarna i den östra delen av församlingen var finskspråkiga och hade därigenom större möjlighet att tillgodogöra sig den finskspråkiga undervisningen. Bland orsaker som angavs till den låga kunskapen var enligt visitationsakten följande:

1. "*Att brist wore på nödiga Böcker, så som A.b.c.böcker, Catecheser, Swebelii Spörsmålur och Psalmböcker.*
2. "*Att uti Calas och Rautuswuoma byar på några År ej warit Catechet, och*
3. "*Att föräldrarna, som äro det finska Språket mäktige ej hemma i sin Hydda öfwar sina Barn deruti; hwartill de likwäl sig förbundit, som ses af Visitations Protocollet, hållit wid denna församlingen År 1751*".²³⁹

Bristen på böcker diskuterades vid visitationerna åren 1763 och 1764. Vid församlingen hade man tidigare icke avsatt några särskilda "*fattigmedel*". Nu godtogs att särskilda avgifter skulle tas ut "*wid Brudewigsell, Barna Qwinnors Kyrkiogång och Liks begrafningar*". Av fattigmedlen skulle bl.a. inköp av böcker göras. Vid visitationen år 1764 anmäldes till protokollet att det inte längre rådte brist på böcker och att böcker hade utdelats till fattiga.

Ett regelbundet beivstande av gudstjänsterna med dess prediko- och katekesförhör var en nödvändig förutsättning för kristendomsundervisningens framgång. Gudstjänst hölls varje sön- och helgdag under vinterhalvåret. Under sommaren hölls fullständig gudstjänst högst varannan söndag. Den andra söndagen hölls bön, med läsning ur någon postilla, för de få som fanns i byn. För-

236 HDA EII b:2, 5/3 1762.

237 HDA FIII bf:10, 8/2 1763. (Prosten Erik Brunnus var farbroder till skolmästaren Carl Brunnus.)

238 HDA FIII bf:10, 6/2 1763; 8/2 1764.

239 HDA FIII bf:10, 8/2 1763.

samlingens nybyggare hade samtyckt till en kyrkosöndag under sommaren. Någon bestämd tidpunkt hade emellertid ej tidigare varit fastlagd för denna. Vid visitationen år 1763 faställdes tidpunkten till Marie Besökelsedag (2 juli). Lappbyarna däremot samlades, enligt överenskommelse från år 1750, söndagen efter Jakobs dag (25 juli) till gudstjänst och katekesförhör på "kyrkstugeplatsen" vid övre änden av Torne Träsk.

Husförhören hölls under tiden "*Medio Octobris till slutet af Decembris Månad*" med ett drygt åttiotal lappska hushåll samt hos alla i församlingen "*warande 25 Ny=byggare*". Kyrkoherde Gran angav att då han vid husförhören "*funnit de i Christendomen swagaste lappar, som uti sina Kota lag icke haft tillgång till underwisning, hafwer jag till them skickadt Catecheterne; hwilcka icke förr fådt lof at flytta till annat ställe, än jag efterhört hwad de uträttadt*".

Kyrkoherdens ämbetsberättelse för år 1764 beskriver gudstjänstlivet varav det framgår att "*hålles merendels hwar Sön= och Högtids dag både Prediko och Catechismi Förhör, samt desutom alltid communion Förhör med communicanterne, dagen förr än the ärna sina salighets Medel begå*".

Bland de elever som bevistade skolan under Carl Brunnus tid fanns också Per Person Utsa. Denne elev var född år 1747 och efter två års skolgång dimitterades han den 9 febr. 1763.²⁴⁰ Utsa anställdes som kateket år 1766 och kom att inneha denna syssla i ca tjugo års tid.

Thomas Anundsson Björndahler från Talma by och Hendrich Olofsson [Hwit] från Sarivuoma by dimitterades från skolan den 8 febr. 1764. För dessa två finns bl.a. följande anteckning: "*Thessa blefwo nu i anseende till deras wackra och berömliga Christendoms Kunskap dimitterade, sedan de blifwit underrättade om sättet at nöddöpa Barn*".²⁴¹

För åren 1762-1763 noteras följande:

1. Det fastställdes fasta gudstjänstdagar vid sidan om de fyra böndagarna.
2. Särskilt kommunionförhör föregick nattvardsgångarna.
3. De dimitterade skolbarnen informerades om sättet att nöddöpa.
4. Böcker utdelades utan kostnad till de fattiga.
5. Kateketernas arbetsinsats gjordes hos dem som hade de svagaste kunskaperna.
6. Finska språket påbjöds som dagligt hemspråk.
7. Även två års skolgång räckte för att kunna få anställning som kateket.

240 HDA FIII bf:10, 9/2 1763. Vid visitationen år 1767 fick Per Persson Utsa omdömet att han varit "*uti sina sysslor flitig samt gjort berömlig upbyggelse*". I regel har de som ansågs som kateketämnen vistats vid skolan ett tredje år se ovan ss.76 o 78 och vidare Widén 1965 ss.54-62. Se även nedan s.88.

241 HDA FIII bf:10, 8/2 1764.

11. S C H O L A N, 1764 - 1774, J A C O B T U R D F J E L L.

Vid Carl Brunnus befordran till komministertjänsten i Neder Torneå anmälde sig ett förvånansvärt stort antal sökande till skolmästartjänsten i Jukkasjärvi. Domkapitlet upprättade följande förslag: "1:o Adjuntus uti Nedre Torneå Jacob Turdfjell. 2:o Nådåhrs Predikanten Isak Recklin. 3:o Bruks Predikanten Olof Sandberg. 4:o Studiosus Nils Wiklund och 5:o Studiosus Johan Laestadius". Turdfjell ägde "långt förswarligare Studier och större skicklighet, än Nådåhrs Predikanten Recklin, ehuru thenne sednare äger par tjänsteåhr för the förre och å the öfrige Sökande, såsom mindre förtiente wid thetta tillfälle ey kan hafwa något afseende". Förslaget underställdes Direktionen, vilken anmodade domkapitlet att utfärda behörig fullmakt för Turdfjell.²⁴²

Då den nyutnämnde skolmästaren Jacob Turdfjell (f.1732) anlände till Jukkasjärvi var Nils Ol. Gran kyrkoherde i församlingen. Gran var gift med Jacob Turdfjells syster Margareta. Syskonen Turdfjells fader, kaptenen vid Västerbottens regemente Jacob Turdfjell, vistades långa tider hos sina barn i Jukkasjärvi. Fadern, en tapper krigare och riddare av svärdsorden, hade varit med i Karl XII:s krig och avled 91-årig i Torneå.²⁴³

Under 1700-talets senare del uppträdde starkare pietistiska och herrnhutiska verkningar i Tornedalen. Dessa hade förgreningar också i Jukkasjärvi församling. Av den anledningen redovisas följande släktskapsförhållanden. Tanken är den att giftermål rimligen i första hand sker bland likasinnande trosfränder. Jacob Turdfjells första hustru Elisabeth Junelia, dotter till kyrkoherden i Uleåborg J. Junelius, avled år 1766. Hon är förmodligen identisk med den kvinna vars begravningsskick vittnar om en herrnhutisk påverkan och som ligger begravnen under Jukkasjärvi kyrkas golv. Jacob Turdfjells syster Margareta gifte efter makens, Nils Ol. Gran, död om sig med komministern i Neder Torneå Nils Wiklund.²⁴⁴

Inflytandet från pietismen och 1700-talets pedagogiska idéer väckte behovet att tänka igenom undervisningens mål och medel. Valet av andaktslitteratur och kateketisk litteratur etc. var beroende av de mål som sattes upp i församlingsarbetet och för undervisningen. Vi skall i samband med utvärderingen av undervisningen i en kommande uppsats närmare belysa denna fråga. Här noteras endast att bl.a. Jacob Turdfjell uppträdde som över-sättare till finska av J.Ph.Fresenius uppbyggelseskrifter.²⁴⁵

Olof Sandberg, en av de sökande till skolmästartjänsten i Jukkasjärvi år 1764, var sedan år 1761 brukspredikant och skolmästare vid Kengis bruk. Genom denna syssla hade han också pastoralt ansvar vid kopparbruket i Svappavaara (se kartan Bil.3). Svappavaara är beläget inom Jukkasjärvi församling.

242 HDA EII b:2, 18/2 1764.

243 Tawe 1958 ss.115f.;154f.

244 Alstermark 1900 s.3ff.;47f.;Hasselberg 1919 s.293ff.;Bygdén 1923 II s.48;258f.;263f.; Hasselberg 1935 s.70ff.; Holmgren 1948 s.134ff. Om gravarna under Jukkasjärvi kyrkas golv se vidare Tawe 1958 s.57ff.

245 Lilja 1947 s.270ff.; Nordstrandh 1951 s.268ff.

Enligt visitationsakterna finns också Sandberg antecknad som närvarande vid ett antal förhör vid skolan i Jukkasjärvi. Gudstjänster och förhör har även hållits i Svappavaara under denna period. Bl.a. anger kyrkoherde Gran att han på en återresa från Svappavaara, där gudstjänst, skrift och förhör hållits, under en forsfärd förlorade "en Ten flaska om ett stops rymd Kyrckan tillhörig". Gran hade troligen haft nattvardsgång i Svappavaara. Sandberg erhöll år 1775 fullmakt på Jukkasjärvi församling och efterträdde därmed Nils.Ol. Gran, som hade avlidit. Sandberg var pietistiskt påverkad och även han översatte några av Fresenius skrifter till finska, bl.a. "J.Ph.Freseniuxen, Omantunnon kysymixet", (Samvetsfrågor).²⁴⁶

Om gudstjänstfirandet under Turdfjells och Grans tid finns egentligen mycket få uppgifter. Ämbetsberättelserna och visitationsakterna vittnar om att gudstjänst hölls varje söndag under den tid det fanns mer folk "hemma" i kyrkbyn. Sommartid förekom växelvis läsning ur Wegelius postilla och fullständig gudstjänst. Vi tillåter oss att med hjälp av inventarieförteckningarna "tänka" oss vilka gudstjänstens yttre former varit. Förteckningarna redovisar att det funnits; "Mässhaka af Himmelsblått Tybin" och "Mässhaka af blått och hwitt halfylletyg"; vita mässkjortor; "Altarkläde av rödtkläde"; "Altar duk med grof bred spetsickning"; "rött kläde på Altarpallen"; "Bokstöds Kläde på Altaret af rödt kläde, med hwita kamelgarns Fransar och hwit Silkessöm"; "Bokstöds Kläde å Predikstolen af lika beskaffenhet"; "liten Håf af swart Sammet"; "Tafla wid Altaret med målat Crucifix"; "Messing, LjusKrona med 8 Pipor i ett hwarf"; "Jern, LjusKrona med 4 pipor"; två stora ljusstakar av tenn; en stor ljusstake av mässing med tre pipor på altaret; "Ljusarm å Predikstolen med 3 Pipor"; en större och en mindre silverkalk; en förgylld och en oförgylld paten m.m.²⁴⁷

Inventarierna vittnar om allt annat än en yttre torftighet vid gudstjänstens firande. Upplevelsen av skillnaden mellan den yttre miljön i kyrkorummet och hemmens torftigare förhållanden, måste ha varit markant för nybyggare och lappallmoge.

Skolhuset från år 1726 var i så dåligt skick att det icke var möjligt att reparera. Nytt skolhus byggdes och togs i bruk fr.o.m. år 1768.²⁴⁸

Föräldrarna hade ansvar för att undervisa sina barn. De finsktalande nybyggarnas möjligheter att hjälpa till med undervisning av lappbarn på och i finska var den troliga orsaken till följande hemställan, som domkapitlet gjorde hos Direktionen "om icke Prästerskapet i Lappmarken måtte påminnas at wid Allmänna Tingen begära thet the Nybyggare som i sin tjenst antaga fattiga Lappbarn och dem i Christendomen underwisa, måge i stöd ad Kungl. Legohions Stadgan, få någon tid dem i sin tjenst behålla". Detta skulle ske med mycken varsamhet "så att thet för något twång icke må anses".²⁴⁹

246 Bygdén 1926 s.370f.

247 HDA FIII bf:10, 20/2 1768; EIII:77 22/6 1775.

248 HDA EII b:2, 21/11 1767; EIII:62, 19/11 1768.

249 HDA EII b:2, 30/11 1765; Elers [1800] s.1083. En annan betydelsefull effekt, som kanske gärna sågs, var att lappbarnen gradvis vande sig till med nybyggarens bofasta levnadssätt.

Fattigkassan, vilken delade ut böcker till fattiga barn, fick år 1774 en gåva på 36 Dlr Kmt från en "onämnd Christen" i Övertorneå.²⁵⁰ Omfattningen av bokutdelning var förhållandevis stor. År 1764 utdelades: 42 st Abc-böcker, 31 st Gezelius katekeser, 24 st Svebelius katekeser och 22 st Psalmböcker. Böcker delades ut inte bara till de fattiga barnen utan även som ett slags premier för studiefлит. I visitationsakten år 1769, står omnämnt att böcker utdelades till "fattiga och flitiga barn".²⁵¹

1764-års berättelse för Jukkasjärvi församling visar att: "Alla nybyggare Barn om 9 eller 10 års ålder kunna läsa i Bok" och att "18 Personer inom 1764:de årets omlopp, utom någon Scholas bewistande, lärt sig läsa i Bok". Kyrkoherde Gran anmärkte även att endast 12 personer (ca 10%) av dem som bevistat skolan fanns kvar inom församlingen. Vid genomgången av skolans inventarier bedömdes "Güttners Postilla, hwilken på åtskilliga ställen war så sölad, att orden intet kunde kännas" vara helt onödig vid skolan, eftersom barnen endast läser finska. Den lapska postillan hade tydligen dock använts så mycket att den var utsliten.²⁵²

För år 1768 finns en anteckning att: "Igenom Herr Kyrkoherdens goda anstaltande och åtgärd hafwa förutan dessa 6 Scholae=Barn ännu 10 st andra i förleden währ och höst under warande winterföre på egen Käst i Scholan blifwit lärda läsa i Bok".²⁵³

Barnens kunskaper finns angivna i visitationsakterna för skolan. Skolmästarens arbetsmetoder och målsättning för undervisningen skönjes av följande citat ur akterna:

- * "med egna ord besvarade en del them föreställte frågor"
- * "och fant visitator därpå att förståndets och eftertankens upöfwande warit Schola Mästaren om hjertat"
- * "det i synnerhet förnöjde Visitator, att höra dem med egna ord förklara, hwad Bättring, Ånger, tro etc. wore"
- * "af den tredje Artickelen utreda hela salighetsordningen"
- * "äga redigt begrepp om omvändelse ordningen"
- * "att denne med sitt blifwande i Scholan skall utestänga andra, som här kunde göra mera gagn är fuller ömt, men ännu ömmare att dimittera honom utan tillräckel. insigt i Christendomen, hwilcket ej wore annat än at låta honom ligga i sitt mörker"
- * "dessutom besvarade en hop förståndsfrågor".²⁵⁴

Förhör hölls såväl i kyrkan inför församlingen²⁵⁵ som i skolan, (efter föregående bön i kyrkan). Församlingen ombads att delta vid förhören i skolan. Vid visitationerna har i regel visitator, församlingens kyrkoherde eller prostén, varit examensvittne. Men även andra såsom t.ex. Krono Befallningsmannen har

250 HDA FIII bf:9, 22/2 1775.

251 HDA FIII bf:10, 5/2 1769.

252 Det ex. av den finska psalmboken som jag haft tillgängligt, ovan s.65f., är även det "sölat", barnafingrar har tummat de första sidorna av evangelieboken så att de är helt svarta och på sina ställen omöjliga att läsa.

253 HDA FIII bf:10, 7/2 1769.

254 HDA FIII bf:10, 11/2 1766; 7/2 1767; 7/2 1769.

255 HDA FIII bf:10, 9/2 1768.

fungerat som vittne.²⁵⁶ I regel har barnen förhörts, antagits och dimmitterats vid vintermarknadstiden. Men vid några tillfällen har barn även förhörts och dimmitterats i samband med vårflyttningarna.²⁵⁷

I regel försökte man återhämta de skolbarn som rymde från skolan. Vanligtvis fick de fortsätta skolgången, men en del barn avvisades p.g.a. deras "wanart". Vid visitationen år 1767 föreslogs att de som gömde rymlingar från skolan skulle ställas inför tinget för att pliktfällas.²⁵⁸ Akterna vittnar också om motsatsen. Kyrkoherde Gran skrev: "*Uti 1767 års Visitations Protocoll finnes wara Klagadt öfwer Lappallmogens tröghet och motwilja att sätta sina Barn i Scholan; men detta är merendels ändadt; Flera bönfalla nu om theras Barns antagande till Scholan på Kronans bekostnad*".²⁵⁹

Skolbarn kunde stanna kvar i skolan ett tredje år för att få särskild undervisning för antagning till kateketsyssla. År 1769 finns en annan bevekelsegrund för att kvarbli ett tredje år i skolan. En gosse fick för sin "*natures tröghets*" skull bevista skolan tre år. I anseende till "*des tröga förstånd och minne*" hade han föga lärt. För att inte hindra andra, som bättre kunde tillgodogöra sig undervisningen, dimmitterades gossen efter att ha vistats tre år vid skolan utan att ha presterat några större färdigheter.²⁶⁰

För Jacob Turdfjells skolmästartid noterar vi följande:

1. Pietistiska och herrnhutiska influenser fanns.
2. Gudstjänstlivet var rikt utbildat.
3. Läsundervisningen var intensiv.
4. Skolan skulle ge personlig kunskap och erfarenhet av kristendomen. Ånger, bättring, omvändelse, salighetsordning och personlig tro betonades.
5. Litteraturspridningen i församlingen fortsatte.
6. Förhören var offentliga.
7. Elever "*på egen Käst*" fick läsundervisning vid skolan.

256 HDA FIII bf:10, 22/2 1775.

257 HDA FIII bf:10, 11/2 1771; 22/2 1775.

258 HDA FIII bf:10, 7/2 1767.

259 HDA FIII bf:10, 6/2 1770.

260 HDA FIII bf:10, 7/2 1767.

12. S C H O L A N, 1775 - 1804, P E H R G R A P E.

Den 12 april 1775 utnämndes Pehr Grape till skolmästare vid Jukkasjärvi skola. Han återvände därmed till sin födelseort. Fadern Isac Grape (ovan s.77ff.) tjänstgjorde som skolmästare i Jukkasjärvi mellan åren 1752-1760. Pehr Grape var kunnig i både finska och lapska språken vilket bl.a. framgår av den särskilda attest som tillställdes Direktionen år 1772.²⁶¹ Grape översatte även andaktslitteratur till finska språket t.ex. Pontoppidans "Trosspegel" och W.Asshetons "Tal om en dödssängs bättring".²⁶²

Adjunkten Isak Recklin hade alltsedan 1760-talets början visat intresse för att få någon av prästtjänsterna i Jukkasjärvi församling. Recklin sökte denna gång skolmästarsysslan i Jukkasjärvi och överklagade utnämningen av Pehr Grape. Recklin hade varit uppsatt på förslag tillsammans med Jacob Turdfjell för tjänsten i Neder Torneå. Innan utnämningen till Neder Torneå slutligen hade avgjorts hade domkapitlet upprättat förslag på skolmästartjänsten i Jukkasjärvi. Av den anledningen ansåg Recklin att han inte hade haft fria händer att söka tjänsten i Jukkasjärvi. Häröver anmälde Recklin besvär och ansökte att få komma ifråga vid tillsättningen av skolmästartjänsten i Jukkasjärvi. Recklin kunde inte lapska, vilket var ett gott skäl för domkapitlet att inte godtaga de besvär som hade anförts.²⁶³

Brukspredikanten i Kengis Olof Sandberg utnämndes till kyrkoherde i Jukkasjärvi. Sandberg var känd såsom en "skickelig, allvarsam och uppbyggelig prästman" och väl skickad för tjänsten i Jukkasjärvi eftersom han talade både finska och lapska.²⁶⁴

För den enskilde var kristendomskunskap och kunskap att "läsa i bok" nödvändigt för att admitteras till nattvard och vigsel. Den praktiska tillämpningen härav inom församlingen framgår tydligt genom följande citat ur Jacob Turdfjells skrivelse till domkapitlet:

"Jag har tyckt at hoppet at blifwa admitterad til Nattwarden och wigsel utan at kunna läsa i bok för många warit en anledning at wårdslösa med läsningen, och har derföre wid Förhören underrättat Församlingen icke allenast om Tit. Höggunstiga befallning, om Föräldrar som försumma sina Barns underwisning utan ock om det som stadgas i Kyrcko Lagens 15 Kap. 11 § at ingen skall trolofwat som icke kan Luth.Cateches, hwilcket jag tror i anseende til denna För-

261 RA KDL, ink.skriv. 15/9 1772.

262 Bygdén 1923 II s.49.

263 HDA EIII:77, 21/12 1774; 25/4 1775; RA KDL, handlingar, 1772-1778, 17/8 1775. Domkapitlet hävdade här att lapska språket var oundgängligt för tjänsten i Jukkasjärvi "finska" församlingen, då de om Recklin anförde: "som utan det att han icke förstår det Lappska Språket, hwilket jämte det Finska fordras, ej heller äger den stadigheten, att han wården om någondera af samma Sysslor skulle kunna honom på ensam hand och utan inseende af andra anförtras".

264 Bygdén 1923 II s.49; Bygdén 1926 IV s.370f. Sandberg utnämndes till kyrkoherde den 12 april 1775.

samlings tillstånd egentel. böra lämpas på dem som nu äro växande, och hafwa mera tid och tilfälle at lära, hwaremot det icke utan hårdhet borde kunna, så noga fordras af dem som äro fattigare och redan växte, och ej hafwa annan utväg til uppehälle än at tiena hos främmande och ej få disponera sig sielfwa."²⁶⁵

Genomgången av förhörsanteckningarna för de dryga tjugo åren som Pehr Grape var skolmästare ger oss en god bild av hur undervisningen har bedrivits. Eleven fick först lära sig att stava och läsa. Men elevens läsfärdighet räckte inte för att dimitteras från skolan. Efter läsfärdigheten följde utantillläsningen och förstånd och begrepp. För att belysa detta redovisas följande exempel:

- * "läste bärgeligen innan i Bok. Dertil kunde Kirstin a.b.c. boken, Lutheri och Svebelii Cateches; men för hennes begrepp ännu ej befants tillräckeligen grundat, ty qwarhölls hon till vidare underwisning",²⁶⁶
- * "Af dessa befunnos- - -läsa rent i bok, och utan till a.b.c.boken, Lutheri Cateches och Svebelii Förklaring, den förra till femte hufwudstycket den senare till tredje hufwudstycket - - - alla dessa, såsom otilräckeligen underwiste, komma ännu at blifwa gwar wid Scholan",²⁶⁷
- * "läsa rent innan i bok och utantill a,b,c,boken, Lutheri Cateches med Svebelii förklaring, jämwäl kunde Godenii Barnafrågor utantill, Och som alla dessa ägde bärgeligt begrepp om salighetens Grund och ordning och medel, så blefwo de efter århollen underrättelse om nöddops förrättande samt förmaning - - - ur Scholan hem, förlofwade",²⁶⁸
- * "läste rent i bok och utantill med bärgelig färdighet a,b,c, boken, Lutheri Cateches, Athanasii Symbolum och Svebelii förklaring, Dessutom Konung Davids Bot Psalmer, I öfrigt beswarade ej allenast den frågan: huru nöddop för rättas? utan de fleste andra wanlige förståndsfrågor öfwer de 5 i Lutheri Cateches förekommande hufwudstycken- - -ur Scholan hemförlovad",²⁶⁹
- * "dessutom lärt sig att någorlunda skrifwa, samt läste med ärforderlig färdighet utantill Godenii Barnafrågor i Christendom, och de stycken i Pontoppidans lilla Catechetiska werk, kalladt Sanning till gudaktighet, som äro med små stjernor utmärkte---befunnos äga begrepp om nöddops förrättande".²⁷⁰

Församlingsborna kände till rätten att nöddöpa (ovan ss.62,65). Denna rätt hade tidigare tydligen förbundits med läskunnighet. De som var "boksynta" förutsågs vara lämpade att nöddöpa. Enligt förhörsanteckningarna framstår det som om "lämplighetskraven" på den som förrättar nöddop tycks ha ökat betydligt

265	HDA	FIII	bf:9, 23/2	1775.
266	HDA	FIII	bf:9, 11/2	1778.
267	HDA	FIII	bf:9, 4/2	1783.
268	HDA	FIII	bf:9, 20/4	1788.
269	HDA	FIII	bf:9, 13/2	1795.
270	HDA	FIII	bf:9, 14/2	1794.

1700-talets senare del. Ingen skillnad har gjorts mellan pojkar och flickor. När de examinerades från skolan har de också undervisats och förhörts om nöddopet och dess handhavande.²⁷¹

Kyrkoherde Sandberg lämnade år 1782 ett förslag till domkapitlet om en ny undervisningsmetod.²⁷² Avsikten var att snabbare nå bra resultat och större framgång än vad som ditintills hade skett. Ändamålet med undervisningen angavs vara att: "*få Lapparnas Barn til någon färdighet uti bok-läsning och jämte wiljans och sedernas förbättring, upöwa deras begrepp om Christendomens sanningar, samt således göra dem skickliga at lära andra det samma*". I huvudsak innebar förslaget att skolbarnen jämte förståndets övning enbart skulle sysselsättas med innan-läsning. När de hade lärt sig att läsa, så skulle de "utom scholan" själva lära sig katekesen och dess förklaring utantill. Läsundervisningen beräknades ta ett halvt år i anspråk för de läraktigaste och upp till ett år för de trögare. Med ett flerdubbelt stort antal barn skulle årligen kunna få undervisning vid skolans sex elevplatser.

Den 5 dec. 1787 erhöll Daniel Engelmark fullmakt som kyrkoherde och Olof Sandbergs efterträdare i Jukkasjärvi. Engelmark som var son till skolans förste skolmästare Lars Engelmark talade såväl finska som lapska. Engelmark fick domkapitlets uppdrag att pröva den nya undervisningsmetoden. Han antog tre "*läracktige Barn*" den 25 april 1789. Den 9 dec. samma år anmälde han till domkapitlet att barnen "*lärt ej allenast at läsa rent innan i läroböckerne, utan äfwen at förstå hwad de i dem läsa*". Engelmark ansåg att metoden "*skulle skaffa långt mer nytta än den hittills brukade*". Han förklarade sig även villig att göra ytterligare ett försök, men önskade då entledigas från bestridandet av egna ämbetssysslor.²⁷³

Pehr Grape anförde i långt memorial (12 handskrivna foliosidor) en utförlig pedagogisk och metodisk argumentering mot Sandbergs föreslagna metod.²⁷⁴ Några av de viktigare skälen, som Grape framförde, till att bevara den rådande ordningen med två år lång skoltid var:

1. Det första året vid skolan användes mycket tid till finska språkets lärande och uppövande. Finge eleverna använda sitt modersmål skulle begreppet kunna på kortare tid uppnås.
2. Det är lättare att bibehålla katekeskunskapen om man en gång lärt den utantill. Det är betydligt svårare "*twinga dem, som blott kunna läsa innantill*".
3. Vid försöket hade de "*läracktigaste*" blivit utvalda. Skolan har ansvar för de svaga och för dem som inte kan bevista kyrkplatsen på så långa avstånd.
4. Innanläsningen blir dyrköpt om det sker på bekostnad av att uppnå en med "*någorlunda begrepp förent*" kristendomskunskap "*så utom som innanläsning*".

271 HDA FIII bf:9, 24/4 1789; 19/8 1789; 1/3 1790 m.fl. förhörsanteckningar från skolan.

272 HDA FIII bf:9, 22/1 1788.

273 HDA EIII:91, 9/12 1789.

274 HDA FIII bf:9, 15/2 1790.

Den tidigare vanliga skolordningen bibehölls. Dessutom användes kompletterande metoder för att befrämja läsundervisningen. För att *"uppmuntra dem som kunna läsa i bok att underwisa andra gafs offentligen tillkänna att höga Wederbörande föranstaltat om belöning för dem som deruti använder någon flit"*.²⁷⁵ Under den tid då endast en kateket var i tjänst inom församlingen användes bl.a. medel av den innestående kateketlönen till premier för dem som lärde andra att läsa. Undantagna var föräldrar som lärde sina egna barn. Även fattigkassan användes för att dela ut premier till dessa *"informatörer"*.²⁷⁶

Enligt ämbetsberättelserna, från år 1789 och framåt, samlades nattvardsungdomen till undervisning ett antal veckor under fastetiden. Undervisningen bör ha inletts under fastan år 1788 och bedrevs i prästgården.²⁷⁷

År 1787 aktualiserades åter språkfrågan inom församlingen. Inom församlingen fanns då över 500 personer som icke kunde någon finska. Större delen av de övriga *"förstå det så illa och otydligt, at det i många mål måste tolckas för dem på Lappska"*. Församlingen hade i en lång rad av år betjänats av präster, kyrkoherdar och skolmästare, som kunde båda språken. Vid de stora högtiderna (jul och påsk) samt böndagarna hölls predikningarna på båda språken. Olof Sandberg skrev: *"Det är derföre oumgängligen nödigt, at wid Lapparnas underwisning härstädes bruka deras egit modersmål"*.²⁷⁸ Att så inte hade skett i hans företrädares tid såg han som ett hinder för kristendomens tillväxt i församlingen.

Sandberg föreslog att läromedel skulle översättas till Torne Lappmarks dialekt. Förra skolmästaren Isaac Grape hade påbörjat *"annotationer"* om ortens dialekt. Dessa anteckningar hade sedan kompletterats av Sandberg och bevarades vid Jukkasjärvi kyrka. Direktionen yttrade sig över Sandbergs förslag och hade *"till avhjälpande - - icke annat medel, än det Herr Doctoren ock Biskopen samt Consistorium redan widtagit, neml. att Lärarne, som böra wara kunnige så wäl i det Finska Språket som den därstädes brukelige Dialect, tillhållles att gå sina åhörare med Lära och underwisning tillhanda på det språk, som hwar och en bäst förstår"*.²⁷⁹

Vid husförhören förhördes församlingsborna i sin kristendom allt efter vilken undervisning eller lärobok de hade haft. Detta göres tydligt med följande exempel:

* *"De som läsa Gezelii äro ganska få, och hafwa antingen bewistat Scholan i de första åren efter dess inrättning eller ock genom Gifte kommit från Enontekis Församling"*,²⁸⁰

275 HDA FIII bf:9, 6/2 1776.

276 HDA FIII bf:9, 18/2 1786.

277 HDA FIII bf:9, 8/2 1789.

278 HDA FIII bf:9, 22/1 1788.

279 HDA EII b:3, 29/11 1788; FIII bf:9, 22/11 1788. "Annotationerna" är troligen förkomna då de ej kunnat påträffas i något arkiv.

280 HDA FIII bf:9, 20/2 1784.

* "De som därjämte läsa Svebelii eller Gezelii eller en liten Dansk Cateches".²⁸¹

Förhören av lapparna skedde i regel vid "kåta-besöken". Efter år 1789 blev det allt vanligare att de "inlystes" till förhör i prästgården eller till de husförhör som hölls vid nybyggena i t.ex. Vittangi och Soppero.²⁸²

Under de svåra åren vid sekelskiftet 1800 hade skolmästaren Grape stora svårigheter att skaffa förråd till underhåll av skolbarnen. Av den anledningen sjönk elevantalet och under år 1802 bevistade endast två barn skolan.²⁸³

Mellan åren 1775-1804 var Pehr Grape skolmästare, vilket är den i särklass längsta tjänstgöringstiden för någon lärare vid skolan. Sammanfattningsvis noteras följande:

1. Präst och lärare kunde både lappska och finska språken.
2. Undervisningen inleddes med stavning och innanläsning samt följdes av utanläsning, förstånd och begrepp.
3. När elever dimitterades från skolan har också antecknats om de undervisats om hur Nöddop förrättas.
4. Läsundervisning utanför skolan stimulerades och premierades.
5. Vid sidan av den ordinarie skolundervisningen gjordes ett försök med läsundervisning enligt den av Sandberg föreslagna "*Undervisnings Metoden*".
6. Ungdomens nattvardsläsning inleddes åren 1788 - 1789. Läsningen skedde under fastetiden och i prästgården.
7. Förslag att få läroböcker översatta till Torne Lappmarks dialekt framfördes men avslogs.
8. Husförhören med lapparna företogs genom att de "inlystes" till nybyggena i församlingen eller till prästgården.
9. Framhölls att undervisningen oundgängligen borde ske på lapparnas eget modersmål.

281 HDA FIII bf:9, 17/2 1785; 18/2 1786; 5/3 1787; 28/5 1792; 26/5 1793 m.fl. Den lilla danska katekesen, som också omnämnes som "Enfaldiga spørsmål för barn" och anges ha haft en dansk tryckort, är troligast Luthers lilla katekes i Morten Lunds översättning. Den lappska texten stod på de högra sidorna och den danska texten på de vänstra sidorna. Upplagor av denna katekes utkom 1728 och 1757. Qvigstad & Wiklund 1899 s.76ff. Se vidare Qvigstad & Wiklund s.80 om Leems översättning 1767 och s.80f. om katekesen 1776 med Sandbergs katekesfrågor. De av dessa katekeser som förstods i norska Finnmarken var Lunds och Sandbergs, se vidare Fellman 1906 II s.557f.

282 HDA FIII bf:9, 8/2 1789; 22/5 1792; 13/4 1798 m.fl.

283 HDA FIII bf:9, 25/2 1803.

13. S C H O L A N, 1805 - 1820, P E H R P A L M G R E N.

Jukkasjärvis kyrkoherde Daniel Engelmark utnämndes den 17 nov. 1803 till pastor och skolmästare i Jokkmokk med tillträde följande år. Den 18 april 1804 utnämndes skolmästaren Pehr Grape till Engelmarks efterträdare som pastor i församlingen, vilkens vård överlämnades till Grape på juldagen 1804.²⁸⁴ Skolans vård överlämnades den 1 maj 1805 till Pehr Palmgren och därmed tillträdde den sjunde och siste i raden av skolmästare vid Jukkasjärvi lappskola. Pehr Palmgren hade prästvigts den 4 juli 1786 och innehåft befattning som vice skolmästare i Luleå stad under år 1787. Från år 1788 var han adjunkt i Över Torneå till dess att han år 1804 utnämndes till skolmästare vid Jukkasjärvi skola. År 1812 utnämndes Palmgren till kyrkoherde i Jukkasjärvi. Därefter var kyrkoherdetjänsten och skolmästare-sysslan förenade med varandra.²⁸⁵ År 1819 drogs skolan in och de sista eleverna lämnade skolan efter förhör den 24 jan. 1820.²⁸⁶

Under den första delen av skolmästare Palmgrens tid bedrevs undervisningen i stort sett på samma sätt som under tidigare år med sex elevplatser årligen. Förhørsanteckningarna visar inga förändringar vad avser elevernas kunskaper. Stora förändringar inträffade däremot i samband med det svensk-ryska kriget och gränsregleringen efter fredslutet. Muonio älv blev gräns och delade därefter den forna Enontekis församling i en svensk och en finsk (rysk) del. Under de oroliga åren 1808-1809 hade kapellpredikanten i Muonioniska, pastor Matthias Kohlström, haft det pastorala ansvaret för den "svenska delen" av Enontekis församling. Genom brev till domkapitlet den 27 sept. 1811 förklarade Kanslistyrelsen att den "svenska delen" skulle utgöra ett eget självständigt pastorat. Denna omreglering verkställdes år 1813 och därmed bildades Karesuando församling.

Från skolans tidigaste år hade två elevplatser upplåtits till elever från Enontekis församling.²⁸⁷ År 1813 beslutades om Jukkasjärvi lappskolas delning. Tre elevplatser överfördes till Karesuando och därmed hade Torne Lappmark två små lappskolor. Till och med den 26 dec. 1813 vistades sex elever vid Jukkasjärvi skola och därefter vidtog den nya ordningen med tre elever årligen.²⁸⁸

284 Bygdén 1923 II s.33; HDA FIII bf:9, 1/5 1805.

285 Bygdén 1923 II s.136f.

286 HDA FIII bf:9, 1/5 1805; 25/1 1820.

287 Fellman 1910-1915 II.s.270f.;303. Vid visitationen 20/1 1748 i Enontekis uppmanade visitator "*kunde de nästa åhr, när scholae barnen komma att ombytas, och de der nuwarande bortsläppas, twenne piltar dijt försända*". Av domkapitlets protokoll 14/8 1751 och kommentar till 1751-års visitationsakt från Enontekis framgår det att platserna icke utnyttjats och att "*förmodeligen någon orsak äfven är, at the befare, thet the skola blifva nödgade at Lära Lapskan, som the icke otydeligen låtit förstå*". Endast 9 elever från Enontekis har emellertid bevisat Jukkasjärvi skola. Hur dessa elevplatser nyttjats kommer att framgå tydligare när elevmatrikeln kunnat rekonstrueras.

288 HDA FIII bf:9, 14/2 1814; Grape 1853 s.81ff.; Bygdén 1923 II s.60; Tawe 1958 s.156. Tawe anger felaktigt att delningen gjordes så att fyra elevplatser blev kvar i Jukkasjärvi.

Enligt den ämbetsberättelse som kyrkoherde Pehr Grape avgav den 1 maj 1805 var förhållandena beträffande kristendomskunskaper och kyrkodisciplin besvärande i församlingen. Kristendomskunskapen hade sjunkit hos de vuxna, föräldrarna brast i ansvaret för barnens undervisning, gudstjänsterna och katekespredikningarna försumrades. Grape skrev: "*Atskilligt i Kyrko Disciplinen torde väl tarfwa rättelse- - -det jag ej är i stånd at bringa i någorlunda skick och ordning, hwarföre jag i djupaste ödmukhet anhåller om Visitation åt nästa winter, och fägnar mig med det hopp at den af Prosten i Contractet och Riddaren af Kongl. Vasa Orden Herr Magister Gust.W. Rydman kommer at förrättas.*"²⁸⁹ Rydman hade år 1803 avlagt sig sysslan som kontraktsprost och kom inte att visitera församlingen.²⁹⁰

År 1806 hade en tredjedel av församlingen uteblivit från "*Catechismi Prädikningar och förhörs bewistande*". Dessa hade ändå "*inlysts*" vid åtta särskilda tillfällen och på för lappallmogena lämpliga tider. De tredskande blev "*saksatte*" vilket innebar att 150 personer belades med plikt. Detta fick till resultat att antalet "*saksatte*" minskade och år 1807 var de endast 40 personer. I och med att kraven på kunskaper för att admitteras till vigsel fortsatt var höga så sjönk antalet vigslar i församlingen. År 1807 ingicks endast 3 äktenskap bland nybyggarna och inget mellan lappar. Som ett skäl till de dåliga kunskaperna angavs allmogens fattiga och usla tillstånd. Sedan ungdomarna vuxit upp var de för sin försörjning tvingade att ta tjänst. De hade inte råd att bekosta endera att kateketen undervisade dem vid hemvistet eller att "*på egen kåst*" vistas vid skolan. Ett sätt att kunna kringgå kunskapskravet för admission till vigsel var möjligheten att under äktenskapslöfte skaffa barn tillsammans. Detta innebar visserligen att de i regel stämdes inför tinget för lönskaläge. Efter utredning utdömde tingsrätten i regel sakören och plikt till kyrkan. Likväl öppnades en möjlighet att komma till äktenskap. Prästen fick nämligen tingsrättens uppdrag att viga och undervisa dem. Grape värdjade i sin ämbetsberättelse om någon lämplig utväg: "*Huru man framdeles skall förhålla sig med sådane Fattige wet jag icke, men wille tro det vara rådeligare at i någon mån hållre lämpa sig efter dessas tillfalle, än at de genom Tings Rättens åtgärd få bana sig wäg til wigsel, då man sedermera har ännu swårare at til deras underwisning något uträtta*".²⁹¹

Under drygt femtio år hade barn och ungdomar undervisats vid lappskolan. Kateketer och "*informatörer*" hade undervisat ett stort antal elever. Det stora problemet var att kunskaperna inte bibehölls så som man hade önskat. I församlingen var skillnaderna stora mellan de olika byarna. Saarivuoma bys allmoget framhölls ofta för sina kunskaper. De utmärkte sig genom att de kunde läsa i bok och hade gott begrepp samt att de hade "*åhåga om sine barns underwisning*". Likaså var förhållandena bättre bland nybyggarna vilka i regel hade fördel av att de talade finska och var fastboende. Svårigheterna var störst inom Kaalas- och Rautusvuoma byar.²⁹²

289 HDA FIII bf:9, 1/5 1805.

290 Bygdén 1923 II s.252.

291 HDA FIII bf:9, 29/4 1807.

292 HDA FIII bf:9, 1/5 1806; 29/4 1807.

Husförhör hölls i nybyggarnas byar i regel under vårvintern. Lappallmogen "inlystes" till dessa eller anvisades att vid flyttningarna förbi kyrkplatsen komma till prästgården. Nattvard firades regelbundet på de stora högtidsdagarna (jul, påsk, pingst och de fyra böndagarna) och så ofta någon anmält sig därtill. 1816-års visitationsakt anger: "Communion hålles så ofta några det begära hwilcket vid Lapparnas flyttningstid måste ske dageligen".²⁹³ Tidigare hade prästerna besökt "kåtalagen" vid husförhören. Denna ordning hade emellertid upphört. Vid prostvisitationen år 1814 beklagade sig lappallmogen över detta. Till sitt försvar anförde Kyrkoherde Palmgren att han dels var kommen till hög ålder och sjuklig och dels var ensam präst i församlingen och kunde inte lämna kyrkbyn för flera veckors tid. Dessutom var han skolmästare och kunde inte lämna skolbarnen utan undervisning. Efter att domkapitlet tagit del av visitationsakten uppmanades kyrkoherden att återuppta "kåta-besöken".²⁹⁴ I den ämbetsberättelse som avgavs år 1815 har Palmgren antecknat att domkapitlets anmärkning till visitationsakten kommit honom tillhanda så sent att tiden för "Kåta Förhörs hållande" var förliden. För tiden därefter och fram till år 1821 finns inga anteckningar om några gjorda eller uteblivna "kåta-besök".²⁹⁵

Under 1800-talets början skedde ytterligare förändringar av undervisningsformerna i församlingen. Tidigare hade vanligtvis två kateketer varit i tjänst. En av dem i den norra och en i den södra delen av församlingen. Kateketerna hade följt lappallmogen och undervisat i dessas hemvisten. År 1806 finns antecknat att kateketen Hindric Hansson under fyra veckor hade besökt ett antal lappvisten och därefter undervisat ett antal barn på kyrkvallen. Pehr Grape²⁹⁶ var då fortfarande kyrkoherde i församlingen och för att belysa kateketverksamheten återges följande längre citat ur några av Grapes ämbetsberättelser:

"Sedermera har han (Hindric Hansson) undervist Sex Lappbarn på kyrkvallen, de der under hans handledning vunnit god grund i Innanläsning. På annat sätt torde Catecheternas arbete knapt blifwa svarande emot ändamålet och kostnaden, så länge Lapparne dag och natt äro utsatte för Odjur: Skulle denna utväg framdeles få widtagas blefwe onekligen gagnet större och Catechetens kosthållning genom fleras deltagande mindre känbar. Icke heller kan jag tro detta blifwa så swårt att få igång, som man welat förefiwa, emedan Höglöfl. Kongl. Direction, enligt Max. Venerandi Consistorii skrifwelse af den 25 December 1757 ansedt de föräldrar som inom ellefte året ej lärt sina barn läsa i bok, förbundne att på egen bekostnad hålla dem vid Scholan 2, 4 eller 8 månader och hela året, efter som de hafwa råd och lägenhet. Således torde det ej allenast wara onödigt utan ock mindre nyttigt, at om denna sak rådgöra med föräldrar, som sin skyldighet åtsidosatt".²⁹⁷

293 HDA FIII bf:9, 18/2 1816.

294 HDA FIII bf:9, 13/2 1814; 8/6 1815; 18/12 1816.

295 HDA FIII bf:9, 8/6 1815; 4/7 1817; 24/7 1818; 29/6 1819; 3/7 1820; 4/2 1821.

296 Grape avled den 7 dec. 1810. Han hade då tjänstgjort under drygt 36 år i Lappmarken.

297 HDA FIII bf:9, 11/4 1806.

*"Barn som här på wallen denna winter niutit Catecheten Hindrich Hanssons underwisning hafwa gjort godt gagn, och nästan alla blifwit bragta til en om ej alldeles ren, dock så bärgelig innanläsning i Lutheri Cateches at de nu kunna handleda sig sjelfwa. Något torde ock dertil bidragit at Catecheten blifwit tilhållen at en gång i weckan inställa sig med Barnen til Förhör."*²⁹⁸

Denna undervisning liknar till stora delar den undervisningsmetod som kyrkoherde Sandberg ca 20 år tidigare hade föreslagit och som Pehr Grape då hade motsatt sig (ovan s.92). Efter att ha lärt sig innanläsning skulle barnen kunna handleda sig själva.

För att om möjligt komma till rätta med den dåliga kristendoms-kunskapen i församlingen föreslogs, vid visitationen år 1814, att några "Rese-Catecheter" skulle anställas. En resekateket anställdes i församlingen. Även kateketen Hindric Hansson kom att göra några resor till vistena. Då han emellertid hade tillräckligt antal barn lämnade till sig på kyrkvallen för att undervisas upphörde hans resor till vistena.

Kyrkoherden och skolmästaren Pehr Palmgren gjorde en utvärdering av kateketernas arbete. Vi återger följande ur den ämbetsberättelse han avgav år 1818:

*"Henric Hansson åligger att arbeta med Barnaundervisningen lika lång tid af året som Rese-Catecheten. Med hans arbete, så länge han gör det på Kyrkovallen, vinnes mera, än med Rese-Catechetens under samma tid; ty då Rese Catecheten undervisar de barn, hvilkas Föräldrar ega råd att kosthålla honom, så lärer denne alla, som infinna sig hos honom: då resor borttaga en betydlig del af Rese-Catechetens tid så kan denne dagligen sysselsätta sig med undervisningen och sköta större antal, än Rese-Catecheten kan hafva i en Kåta. När han blifvit ledig ifrån sin befattning i sin boning, så har han därmed fått fara i Lappska Allmogens hemvister, och då är nyttan af hans göromål, såsom Rese-Catechet, jämgod med den egentlige Rese-Catechetens, när äfven här lika skicklighet förutsattes hos dem båda. Kommer mödan med tjänsten i fråga, så är det väl sant att Henric Hansson är mindre besvärad af resor, än den så kallade Rese-Cateceten; men den som med Lappska barns undervisning profvat sitt tålmod, han räknar icke derföre den förres möda för mindre än den sednares."*²⁹⁹

Hela undervisningverket i Lappmarken omorganiserades från och med år 1819. Det beslut som Kungl. Majt. tog den 9 sept. 1818 innebar att allteftersom lappskolorna drogs in så skulle de därigenom frigjorda medlen ur ecklesiastika fonden användas för utbildning av kateketer. Dessa kateketer skulle ansvara för en ambulatorisk undervisning. Missionärer skulle tillsättas i Lappmarkerna och fasta visitationer skulle hållas. För Jukkasjärvi församlings del medförde detta beslut att lappskolan drogs in i och med 1819 års utgång. Den därmed frigjorda lönestaten tillfördes det första året kyrkoherde Pehr Palmgren för att denne skulle undervisa fyra kateketer för tjänstgöring

298 HDA FIII bf:9, 29/4 1807.

299 HDA FIII bf:9, 24/7 1818.

i Torne Lappmark. En missionär tillsattes för tjänstgöring i Jukkasjärvi och Karesuando församlingar.³⁰⁰

Vid genomgång av anteckningarna om ungdomens nattvardsberedelse framgår att denna bedrivits med undervisning under ett antal veckor under fastetiden eller under december månads början till januari månads slut. Det har noggrannt antecknats att efter visitationen år 1812 följde ungdomens nattvardsberedelse anvisningarna i den nya handboken.³⁰¹ Från förhören av skriftbarnen finns bland annat antecknat att de som "*warit okunniga wid det Finska Språket fått betiena sig af D. Högströms Cateches frågor på Lappska*". Dessas antal har inte varit särskilt stort. Av de 30 skriftbarnen år 1808 kunde: 11 st Llk och Svebelius Förklaring; 17 st endast Llk och endast 2 st var förhörda på Högströms katekes.³⁰²

Evangeliska Sällskapet anmälde den 20 maj 1811 till Kanslistyrelsen sin avsikt att trycka 5000 ex Nya Testamenet på lapska för utdelning "*ibland Lapska Nationen i de 3 Nordiska Riken*". Sällskapet hade vänt sig till biskopen i Härnösand stift och denne hade åtagit sig att föranstalta om "*alt hwad både Text, Sättning och Tryckning*" ankommer. För utdelningen behövde sällskapet Kanslistyrelsens och domkapitlets bistånd. Pehr Palmgren angav att han år 1813 utdelat de lapska böcker som kommit från Evangeliska Sällskapet. Böckerna utdelades till de barn som dimitterades från skolan och "*till dem af Lappska Allmogen inom Församlingen, som kunna hafva hug och tillfälle att lära sig den Dialecten, hvarpå Lappska Böckerne äro tryckte, och till de Lappar som från de angräntsande Norrska Församlingen wintermånaderna här vistas, och redan kunna vara hemma i bemälde munnart*".³⁰³ Vid prostvisitationen år 1814 har antecknats att 70 st lapska almanackor utdelades gratis till allmogen.³⁰⁴

En av orsakerna till den avtagande kristendomskunskapen angavs vara att kyrkbyn kommit att ligga på ett olämpligt ställe. Under tidigare år hade det funnits goda vinterbetesplatser i Jukkasjärvis närhet. Genom bl.a. skogseld var betet fördärvat och lapparna flyttade *förbi* kyrkbyn och längre österut. Nybyggenas antal ökade också i den östra delen av församlingen. År 1814 begärde därför allmogen att kyrkan skulle flyttas till Vittangi (se kartan Bil.3). En sådan flyttning kunde icke ske utan

300 RA Kanslistyrelsens arkiv Vol.125, 9/9 1818. Det är inte rätta platsen att i detta sammanhang skildra hur undervisningsverket omformades utan vi räknar med att kunna återkomma därtill vid ett framtida tillfälle. Kraven på undervisningsväsendets reformering i hela landet ledde till att en uppfostringskommitté tillsattes år 1812 varvid en riksomfattande enkät genomfördes. Se vidare Lindmark 1988 och svaren från lappmarksförsamlingarna och Pehr Palmgrens svar från Jukkasjärvi skola daterat 29/12 1813.

301 HDA FIII bf:9, 8/6 1815; 4/7 1817. Visitationsakten för år 1812 har hittills inte kunnat återfinnas.

302 HDA FIII bf:9, 29/4 1807; 23/4 1808.

303 HDA FIII bf:9, 1/6 1813. RA Kanslistyrelsens arkiv Vol.125, 22/5 1811. Qvigstad & Wiklund 1899 s.43. Palmgren angav "*20 af hwart slag*", den andra volymen skulle kunna vara "*Tat akt tarbes. Akt le tarbes*", övers. Daniel Engelmark, och utgiven som vol. nr 2 i Evang. Sällskapets skriftserie Qvigstad & Wiklund S.56. s.45. Språket är det sydlapska bokspråket.

304 HDA FIII bf:9, 13/2 1814.

"Högvederbörligt tillstånd och ett betydligt publikt understöd". Prosten meddelade vid visitationen två år senare att något sådant bistånd inte kunde påräknas. Kanslistyrelsen hade anmält att "framdeles då kyrkan förmådde sjelf bestrida kostnaden, helst om församlingen med forslande och annat bistånd ville dertill vara behjelpelig, torde blifva dem beviljat". Vid visitationen år 1816 anmälde sockenmännen att en storstuga skulle uppsättas nästa vinter i Vittangi. Prästen ombads att en gång om sommaren och en gång om vintern, vid husförhörresorna att komma dit för att hålla gudstjänst. Sockenmännen åtog sig att hålla prästen med fri skjuts vid dessa två tillfällen.³⁰⁵

Under den tid Pehr Palmgren innehade sysslan som skolmästare och kyrkoherde i Jukkasjärvi hölls förhör och examination vid skolan årligen i samband med att lappallmogen vid flyttningarna passerade kyrkbyn. Vanligtvis var detta under december månad och vid marknadstiden samt vid tiden för vårflyttningen. I regel var två vittnen närvarande vid förhören. Inga anteckningar tyder på att församlingen skulle ha tillsagts att närvara. Bland vittnena nämns bl.a. klockare, nämndeman, tingstolk och nybyggare.

År 1821 visiterades församlingen av distriktsprosten över de norra Lappmarkerna Zacharias Grape. Kristendomskunskapen i församlingen vid detta tillfälle belyses genom följande citat ur visitationsakten:

"De fläste af Nybyggarne gáfvo nöjaktiga svar å de framställda frågor, äfven som en och annan af Lapparna gjorde någorlunda besked för sig. Dock befanns större delen af desse sistnämnde nog svage ja en del alldeles okunnige, så att, ehuru Herr Pastorn med all nit söker befordra sine åhörares upplysning, bör det dock hvarken nekas eller förtigas, att ännu fordras både tid och arbete innan Christendomen kan sägas vara allmänt antagen innom församlingen; Och undertecknad underlät ej att anmana Dess Ledamöter att medberedvillighet emottaga, till hjertats sanna upplysning ochförbättring använda den saliggörande Lära dem förkunnas samt med all flit begagna sig af den nya undervisningsanstalt, som nu snart skulle komma att taga sin början."³⁰⁶

Sammanfattningsvis antecknar vi följande punkter:

1. Kunskapen var låg hos största delen av församlingen.
2. Husförhören hölls i kyrkbyn och församlingens nybyggen.
3. "Kåta-besöken" hade nästan helt upphört.
4. Kateketen hade undervisning på kyrkvallen för elever som vistades hos honom på "egen kåst".
5. En resekateket besökte lapparnas hemvisten.
6. Försök till spridning av lapskspråkig litteratur gjordes.
7. Kyrkbyn var inte längre en naturlig samlingsplats p g a betesförhållandena för renarna hade förändrats och att nybyggena ökade i den östra delen av församlingen.

305 HDA FIII bf:9, 13/2 1814; 18/2 1816.

306 HDA FIII bf:9, 4/2 1821.

14. AVSLUTNING.

Under undersökningsperioden gjordes betydande insatser för att höja kristendomskunskap och läskunnighet i Lappmarken. Enskilda skolmästare och prästmän utförde tunga arbetsuppgifter under pressande yttre förhållanden. Det är ännu för tidigt att ha någon klar uppfattning om vilka resultat som nåddes. När elevmaterialet sammanställts och bearbetats föreligger större möjligheter att bedöma undervisningens effekter för församlingen och för den enskilde. Av den hittills gjorda genomgången kan ändock några betydelsefulla sidor av undervisningen och dess förutsättningar skönjas.

För det första hindrades undervisningen av att Torne Lappmarks nordsamiska dialekt icke var ett självklart undervisnings- och gudstjänstsspråk samt att inga läromedel framställdes på detta språk. Finska var minoritetens språk men blev trots detta församlingens lingua sacra. Präster och skolmästare har i regel kunnat både samiska och finska.

För det andra nådde de pietistiska och herrnhutiska idéerna på olika vägar och genom olika medel till Jukkasjärvi församling. Den nordliga delen av församlingen, dit väckelsens allvar nådde och där vissa "rörelser" inträffade, är i källorna antecknad med bättre kunskaper och allvarligare omsorg om att barnen skulle få undervisning.

För det tredje utbildades ett tydligt mönster för undervisningen. Först kom stavning och innan-läsning; därefter utan-läsning; och sedan förståndsfrågor och begrepp. Under periodens senare del betonades läsundervisningen alltmer. Kunde barnen bara lära sig läsa så ansågs de därmed ha förutsättningar för att handleda sig själva.

För det fjärde utbildades en doppraxis genom att elever vid dimission från skolan informerades och förhöordes om det rätta handhavandet av nöddop. Vid första tillfälle fördes barnet fram till "nöddopets-Confirmation" hos prästen.

För det femte uppmanades och uppmuntrades kateketen och de "boksynte", vilka ofta har varit de samma som de som bevistat skolan, att hålla byaandakt. Postillor distribuerades för att användas vid dessa byaböner och för den enskilda andakten.

För det sjätte ställdes undervisningen inför svåra problem att anpassa sig till församlingens nomadiserande allmoge. Den fasta bebyggelsen var tätast i församlingens östra del och avstånden till kyrkbyn var långa för nybyggarna.

För det sjunde måste vi ställa oss frågan om undervisningen nådde de uppställda målen. Visitationshandlingar och ämbetsberättelser ger vid handen att kristendomskunskaperna hos lappallmogen fortsatt var låga vid periodens slut. Under hela perioden har nybyggarna däremot antecknats ha bättre kunskaper. De enskilda elevernas kunskapsnivå var i regel hög när de dimitterades från skolan. Härav uppkommer ett stort antal frågeställningar vilka vi skall formulera och om möjligt antyda svar till vid den kommande utvärderingen.

K Ä L L O R O C H L I T T E R A T U R .

OTRYCKTA KÄLLOR.

H ä r n ö s a n d

Härnösands landsarkiv (HLA)

Jukkasjärvi tingslags domböcker (JVI DOM):

A Ia: 1a	1737 - 1750	Dombok.
A Ia: 1b	1751 - 1768	Dombok.
A Ia: 1c	1779 - 1789	Dombok.
A Ia: 2	1790 - 1795	Dombok.
A Ia: 3	1796 - 1799	Dombok.
A Ia: 4	1800 - 1805	Dombok.
A Ia: 5	1806 - 1814	Dombok.
A Ia: 6	1815 - 1819	Dombok.
A Ia: 7	1820 - 1824	Dombok.

Härnösands domkapitels arkiv (HDA):

E I 2	1721 - 1730	Kungl.brev.
E I 3a	1731 - 1740	Kungl.brev.
E II a:1	1795 - 1817	Kanslikollegiets, Kanslistyrelsens och Kanslersgilletts skrivelser.
E II a:2	1818 - 1833	Kanslikollegiets, Kanslistyrelsens och Kanslersgilletts skrivelser.
E II b:1	1739 - 1748	Direktionens över Lappmarkens ecklesiastikverk skrivelser.
E II b:2	1749 - 1768	Direktionens över Lappmarkens ecklesiastikverk skrivelser.
E II b:3	1769 - 1791	Direktionens över Lappmarkens ecklesiastikverk skrivelser.
E III 25	1731 - 1740	Manualhandlingar (Arjeplog - Nedertorneå).
E III 38	1741 - 1750	Manualhandlingar (Berg - Revsund).
E III 51	1751 - 1760	Manualhandlingar (Arjeplog - Nederkalix).
E III 62	1761 - 1770	Manualhandlingar (Arjeplog - Nedertorneå).
E III 77	1771 - 1780	Manualhandlingar (Arjeplog - Nedertorneå).
E III 91	1781 - 1790	Manualhandlingar (Arjeplog - Nederluleå).
E III 108	1791 - 1800	Manualhandlingar (Arjeplog - Nedertorneå).
E III 116	1801 - 1810	Manualhandlingar (Indal - Lövånger).
E III 126	1811 - 1820	Manualhandlingar (Hackås - Luleå).
E III 137	1821 - 1830	Manualhandlingar (Indal - Lövånger).

F III bf:1	1727 - 1884	Handlingar från Lappmarken.
F III bf:9	1755 - 1901	Visitationshandlingar Jukkasjärvi församling.
F III bf:10	1716, 1750 - 1770	Visitationshandlingar Jukkasjärvi församling.
F VII 4	1800 - 1844	Prästrättigheter, Norrb. Lappmark.
F IX a:1	1721 - 1755	Lappmarkshandlingar.
F IX a:2	1756 - 1810	Lappmarkshandlingar.

Jukkasjärvi kyrkoarkiv (JVI):

A Ib:1	1765 - 1794	Husförhörslängd.
A Ib:2	1795 - 1827	Husförhörslängd.
AIc:1	1719 - 1923	Familjeregister av Ljung.
C:2	1719 - 1751	Födelse- och döpbok, 1720 - 1751
C:3	1792 - 1842	Lysnings- och vigselbok, Födelse- och döpbok, 1792 - 1842
C:4	1783 - 1850	Lysnings- och vigselbok. Kyrkoräkenskaper.
J:2	1775 - 1779	Skrivelser.

Norra Lappmarkens fögderi, Uppbörds- och Jordeböcker:

Vol. 1	1757 - 1767	Uppbörds- och jordebok.
Vol. 2	1768 - 1783	Uppbörds- och jordebok.
Vol. 3	1794 - 1809	Uppbörds- och jordebok.

Norrbotten. Norra Lappmarken, Uppbörds- och Jordeböcker:

Vol. 1	1813 - 1828	Uppbörds- och jordebok.
--------	-------------	-------------------------

Jukkasjärvi tingslags arkiv:

AI a:1a	1737 - 1750	Dombok.
AI a:1b	1751 - 1768	Dombok.
AI a:1c	1779 - 1768	Dombok.
AI a:2	1790 - 1795	Dombok.
AI a:3	1796 - 1799	Dombok.
AI a:4	1800 - 1805	Dombok.
AI a:5	1806 - 1814	Dombok.
AI a:6	1815 - 1819	Dombok.
AI a:7	1820 - 1824	Dombok.

S t o c k h o l m

Sveriges Riksarkiv (RA)

Acta ecclesiastica 8 (Hernösands stift).

K. Direktionens över Lappmarkens ecklesiastikverk arkiv (KDL):

Kungl. Maj:ts brev	1739 - 1742.
" " "	1757 - 1791.
" " "	1791 - 1801.
" " "	1801 - 1809.
Inkomna skrivelser	1739 - 1747.
" "	1741 - 1746.
" "	1748.
" "	1749.
" "	1750.
" "	1751.
" "	1754 - 1755.
" "	1756 - 1758.

Lappmarks beskrifning af Johan Elers [1800].

Kanslistyrelsens arkiv:

Skrivelser från konsistorierna vol.118-121 1809 - 1833.
Kyrko- och skolärenden vol.125.

Torneå Lappmarks mantalslängder Västerbotten:

Mantall Quarntulls Längdh af Tornöå Lappmarck
Svappavaara Kopparberg 1667.

Kungliga Vetenskapsakademins bibliotek (VAB)

Bergianska brevsamlingen:

13 s.578 - 599 , Hollsten,J. Berättelse...

U m e å

Forskningsarkivet Umeå Universitet

Erik Nordbergs arkiv:

VII Präster i Torne lappmark.
VIII Visitationer i Torne lappmark.
XII Daniel Djurberg om lapparnas undervisning.
XIII Riksdagen 1723.
Handskr 25:24 Visitationer och berättelser.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR.

Airas, Kaarlo

1931 Kirkkollista elämää ja Hengellisiä liikeitä
Tornionjokilaakson alaosilla 1675-1809.
SKST XXIX. Helsinki.
1939 Pohjois-Ruotsin "lukijan" ja ns. Viklundin
liikkeen mahdollisista vaikutuksista laesta-
diolaisuuteen. Vartija 1939. Helsinki.
1941 Vuosisata elämänliikettä Tornionjokilaaksossa.
Jyväskylä.

Ahlström, Gunnar

1966 De mörka bergen. En krönika om de lappländska
Malmfälten. Stockholm.

Alstermark, Bror

1900 De religiöst svärmiska rörelserna i Norrland
1750 - 1800, II Lappland. (Över-Torneå och Jukkas-
järvi.) Göteborg.

Anderzén, Sölve

1989 Lappmarken i litteraturen. Valda studier inom ett
forskningsprojekt. (Scriptum Nr 11. Rapportserie
utg. av Forskningsarkivet vid Umeå Universitet.)
Umeå.

Arell, Nils

1977 Rennomadism i Torne Lappmark. (Geografiska
Institutionen, Umeå universitet Medd.nr 24.) Umeå.

- Awebro, Kenneth
 1983 Luleå Silververk. Ett norrländskt silververks historia. (Bothnica 3.) Luleå.
 1989 Tre gruvfält i norr - Gustafsfält, Kalix kopparbruk och Sjangeli. (Studia Laplandica 10.) Stockholm.
- Bergling, Ragnar
 1964 Kyrkstaden i övre Norrland. (KSSH No 3 1964.) Uppsala.
- Björklund, Ivar
 1985 Fjordfolket i Kvaenangen. Fra samisk samfunn til norsk utkant 1550-1980. Tromsø.
- B(ergman), E W
 1891 Anteckningar om Lappmarken, särskilt med hänsyn till kristendomens införande därstädes. (HT 1891.) Stockholm.
- Brännström, Olaus
 1962 Den laestadianska själavårdstraditionen i Sverige under 1800-talet. (BTP 13.) Uppsala.
 1972 Nordkalottens religiösa geografi. (Norrbottnen väger tungt s.165-177.) Luleå.
- Bygdén, Leonard
 1923-1926 Hernösands stifts herdaminne. Bidrag till kännedomen om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning, I-IV. Uppsala - Stockholm.
- Bylund, Erik
 1956 Koloniseringen av Pite Lappmark tom 1867. (Geographica nr 30.) Uppsala.
- Elers, Johan
 (1800) Samlade underrättelser om Lappmarkerne under Svea Vällde. (Handschrift i KDL arkiv.)
- Enequist, Gerd
 1935 Övre Norrlands storbyar i äldre tid. (YMER 1935, Häfte 2, s.143-184.) Stockholm.
- Estlander, Ernst
 1934 Biblioteket i ett Österbottniskt prästhem på 1700-talet. (Arkiv för Svenska Österbotten, Band II, Häfte 2-3, s.115-212.) Umeå.
- Fellman, Isac
 1910 Eräs taistelu Lapista 1600-luvulla. (Juoko, Pohjoispohjalais osakunnan Kötiseutututkimuksia, s.1-22.) Helsingfors.
 1910-1915 Handlingar och uppsatser angående finska Lappmarken och Lapparne I-IV. Helsingfors.

- Fellman, Jacob
1906 Anteckningar under min vistelse i Lappmarken I-IV. Helsingfors.
- Forsgren, Tuuli
1987 Samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619-1850. (Arbetsrapporter från Pedagogiska institutionen Umeå universitet Nr 36).
1989 "...först at inhämta språket, och sedan deruppå lära sin Christendom...". Om finska böcker och sameundervisningen i Torne och Kemi lappmarker före 1850. (Scriptum Nr 26. Rapportserie utg. av Forskningsarkivet vid Umeå Universitet.) Umeå.
- Fristedt, Erik
1970 Torneå Domsaga. 1270-1970. Historik. Stockholm.
- Grape, Er(ik) J
1803 Utkast till beskrifning över Enontekis sokn i Torneå Lappmark, 1803. (Omtryck från Kongl. Vetenskapsakademiens nya handlingar 1803-1804. Tornealica 7 1969. Kalix.)
- Grape, Isak
1853 Lappmarkens herdaminne. Minne af Presterskapet i Lappmarks församlingarne inom Hernösand Stift. Umeå.
- Grapenson, Jöran
1942 Anteckningar till Gellivare sockens tidigare historia. Gellivare.
- Hallencreutz, Carl Fredrik
1983 Tro från tredje världen. Mission i perspektiv. Malmö.
1985 Luther i Lappmarken - till frågan om Svenska Missionssällskapets förhistoria. (Kyrkan och Samerna. Utgiven av Svenska Missionssällskapet Kyrkan och Samerna i anledning av dess 150-åriga tillvaro, s.35-64.) Umeå.
1990a Pehr Högströms Missionsförrättningar och övriga bidrag till samiska kyrkohistoria. Uppsala.
1990b Pehr Högström och Anna Olofsdotter. Ett bidrag till 1740-talets samiska kyrkohistoria. (Scriptum Nr 27. Rapportserie utg. av Forskningsarkivet vid Umeå Universitet.) Umeå.
- Haller, Elof
1896 Svensk Kyrkans Mission i Lappmarken under frihetstiden. Stockholm.
1912 Handlingar rörande Lappmarkens ecklesiastikverk. (KÅ 1912, s.107-124.) Uppsala & Stockholm.
- HSH
1858 Nya Handlingar rörande Skandinaviens Historia. 39. Stockholm.

- Hansegård, Nils-Erik
1988 Språken i det Norrbottensfinska området.
(Arbetsrapport Lärarutbildningar Högskolan
i Luleå 3:1988.)
- 1990 Den norrbottensfinska språkfrågan. En återblick
på halvspråkighetsdebatten. (Uppsala Multiethnic
Papers 19.) Uppsala.
- Hasselberg, C(arl) J E
1919 Norrländskt fromhetslif på sjuttonhundratalet.
Örnsköldsvik.
- 1935 Under polstjärnan. Tornedalen och dess kyrkliga
historia. Örnsköldsvik.
- Heckscher, Eli F
1980 Svenskt arbete och liv. Från medeltiden till
nutiden. 9 uppl. Stockholm.
- Henrysson, Sten
1988 Lapp eller nybyggare? (Scriptum Nr 3. Rapport-
serie utg. av Forskningsarkivet vid Umeå Univer-
sitet.) Umeå.
- Hollsten, Jonas
1777 Folk-numern uti några Församlingar i Svenska
Lappmarken, med Anmärkningar, om Lappska Allmogens
lefnads-sätt, samt til- eller aftagande. (Kongl.
Vetenskaps Akademiens handlingar 1777:44-52.)
- Holmgren, John
1948 Norrlandsläseriet. (SSSKH 19.) Lund.
- Hultblad, Filip
1936 Flyttlapparna i Gällivare socken.
(Geographica Nr 1.) Uppsala.
- 1968 Övergång från nomadism till agrar bosättning i
Jokkmokks socken. (Acta Lapponica XIV.)
Stockholm.
- Högström, Petrus
1747 Beskrivning öfwer de till Sveriges Krona lydande
Lapmarker. Stockholm.
- 1774 Missions-förrättningar i Lapmarken, 1741 och de
följande åren. Stockholm.
- Isaksson, Olov
1967 Byastämman och bystadga. (KSSSH no 5 1967.)
Uppsala.
- Itkonen, Erkki
1940 Olaus Sirman Kotiseudusta kielestä.
(Mit deutschem Referat.) (Virittäjä, Kotikielen
seuran aikakanslehti 1940/4 s.334-349.) Helsinki.
- Itkonen, Tuomo I
1948 Suomen lappalaiset vuoteen 1945, I-II.
Porvo & Helsinki.

- Johansson, Egil
1988 Bokstävernans intåg. Artiklar i folkundervisningens historia. (Scriptum Nr 1 .Rapportserie utg. av Forskningsarkivet vid Umeå Universitet.) Umeå.
- Järventaus, Arvi
1980 Korset och trolltrumman. (Risti ja Noitarumpu. 1916. Övers.Georg Gripenstad. Tornedalica Nr 31 1980.) Kemi.
- Kansanaho, Erkki
1947 Hallen Pietismin vaikutus Suomen varhaisempaan herännäisyyteen. (STKJ XLVI.) Helsinki.
1950 Wegeliuksen postilla lähteet ja teologia. (STKJ LIII.) Helsinki.
- Kungl. Maj:ts Kungörelse
om inrättandet af en Cantzlistyrelse samt upplösning af Cantzlers-Gillet, 23/11 1809, årstryck.
- Kvist, Roger
1989 Rennomadismens dilemma. Det rennomadiska samhällets förändring i Tuorpon och Sirkas 1760-1860. Umeå.
- Kähkönen, Esko I
1982 Kansanopetus Suomen Lapissa ennen kansankoulua. Public instruction in Finnish Lapland before coming of the primary school. (Lapin korkeakoulun kasvatustieteiden ostaston julkaisuja. Tutkimuksia. No.1.) Rovaniemi.
- Lehtonen, Ulla
1981 Lasten Kirjallisuus. Tampere.
- Lilja, Einar
1947 Den svenska katekestraditionen mellan Svebelius och Lindblom. (SSSKH 16.) Stockholm.
- Lindmark, Albin
1963 Torneå Lappmarks kopparbruk anno 1655 - 1780. Kiruna.
- Lindmark, Daniel
1988 1812 års uppfostringskommittés enkät. Svaren från lappmarksförsamlingarna. (Urkunden Nr 8. Källserie utg. av Forskningsarkivet vid Umeå Universitet.) Umeå.
1990 En skola för staden, regionen och kyrkan. Elever, lärare och präster i Piteå skola före 1850. (Scriptum Nr 20. Rapportserie utg. av Forskningsarkivet vid Umeå Universitet.) Umeå.
- Lundmark, Bo
1969 Samernas apostel. (Svensk Missionstidskrift. Häfte 1. 1969, s.57-63.) Tierp.

- Lundmark, Lennart
1982 Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångst-samhällets övergång till rennomadism i Lule Lappmark. (Arkiv avhandlingsserie 14.) Malmö.
- Lundström, Ernst
1914 Hvem var den egentlige opphofsmannen till den berömda s.k. Skytteanska skolan i Lycksele? (KÅ 1914, s.411-433.) Upsala & Stockholm.
- Lundström, Herman
1894 En svensk lappmissionär från 1600-talet och en missionsvän från 1700-talet. (Meddelanden från Studentmissionsföreningen i Upsala. Årg. 6, s.167-190.) Uppsala
- Manker, Ernst
1965 Nåidkonst. Trolltrummans bildvärld. Halmstad.
- Miettinen, Martti
1942 Lestadiolainen heräysliike I. Perustajan aika. Ensimmäinen nidos. Mikkeli.
1943 Pohjois Tornionjokilaakson oloista lestadiolaisen heräysliikkeen syntyaikoina. Oulu.
- Nordberg, Erik
1955 Arjeplogs lappskola. (Årsböcker i svensk undervisningshistoria, 89-90.) Stockholm.
1959 Prosten Nils Grubb och själavården bland lapparna. (Forum theologicum. Årsbok för Härnösands stifts teologiska sällskap. XVI.) Stockholm.
1973 Källskrifter rörande kyrka och skola i den svenska Lappmarken under 1600-talet. Samlade och utgivna av Erik Nordberg. (KSSH Nr 11 1973.) Östervåla.
- Nordlander, Johan
1905 Till Västerbottens äldre kulturhistoria. (Norrländska samlingar. Häfte 6. 1905 s.301-307.) Upsala.
- Nordstrandh, Ove
1951 Den äldre svenska pietismens litteratur. (SSSKH 26.) Lund.
- NTU
1952-1957 Nordisk Teologisk Uppslagsbok I-III. Lund.
- Pipping, Fredrik Wilhelm
1856-1857 Förteckning öfver i tryck utgifna skrifter på Finska, äfvensom öfver några andra arbeten, innehållande någon uppsats på detta språk, eller annars ledande till dess kännedom. (Kirjallisuuden Seuran Toimituksia.) Helsingfors.
- Pleijel, Hilding
1935 Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680-1772. (SKH V.) Stockholm.

- Qvigstad, J & Wiklund, KB
1899 Bibliographie der Lappischen Litteratur.
Helsingfors.
- Reuterskiöld, Edgar
1910 Källskrifter till lapparnas mytologi. (Bidrag
till vår odlings häfder 10.) Stockholm.
- Ruong, Israel
1937 Fjälllapparna i Juckasjärvi socken.
(Geographica Nr 3.) Stockholm.
- Sjöstrand, Wilhelm
1960 Pedagogikens historia I. 3 uppl. Malmö.
- SL
1900 Bidrag till kännedom om de svenska landsmålen
och svenskt folkliv XVII:3, 1900. Uppsala.
- Tawe, Wilhelm
1958 Juckasjärvi kyrka och bygd 350 år. Luleå.
- Tegengren, Helmer
1952 En utdöd lappkultur i Kemi Lappmark. Studier
i Nordfinlands kolonisationshistoria.
(AAA.Humaniora XIX.4.) Åbo.
- Tenerz, Hugo
1960 Folkundervisningsarbetet i Norrbottens finnbygd
från äldsta tid till sekelskiftet 1900.
(Årsböcker i svensk undervisningshistoria, 102.)
Stockholm.
- 1961 Namnen i Tornedalen under 1500-, 1600- och 1700-
talen. (Norrbotten 1960, s.33-81.) Luleå.
- 1962 Ur Norrbottens finnbygds och dess befolknings
tidigare historia. Uppsala.
- 1963 Folkundervisningsarbetet i Norrbottens finnbygd
under förra hälften av 1900-talet jämte språk-
debatten. Stockholm.
- 1966 Språkundervisningsproblem i de finsktalande
delarna av Norrbottens län. Lund.
- Torneus, Johannes
(1680) Berättelse om Lapmarckerna och deras tillstånd.
(SL XVII:3, 1900.) Uppsala.
- Wahlberg, Erik
1962 Finska ortnamn i norra Sverige.
(Tornedalica Nr 2 1963.) Uppsala.
- Wahlund, Sten
1932 Demographic studies in the nomadic and settled
population of northern Lapland. Uppsala.
- Vasenius, Valfrid
1878 Suomalainen Kirjallisuus 1544-1877. Aakkosellinen
ja Aineenmukainen luettelo. Helsinki.

- Wennerström, Henrik
1923 De gamla Kengisverken under deras första tid. (Norrbotten ,Häfte 2, 1923, s.16-24.) Luleå.
- Widén, Bill
1964 Till kateketsinstitutionens förhistoria i de svenska lappmarkerna. (Historisk Tidskrift för Finland 1964:1.) Helsingfors.
1964 Kristendomsundervisning och nomadliv. (AAA, Hum.28:1.) Åbo.
1965 Kateketinstitutionen i Sveriges och Finlands Lappmarker 1744 - 1820. (AAA, Hum.29:1.) Åbo.
- Wiklund, K B
1909 Några bilder från det gamla Lappland. (Norrländ III:1. Småskrifter utg. af Norrländska Studenters Folkbildningsförening nr 10.) Stockholm.
1916 Rounala kyrka. Uppsala.
1922 Om de svenska lapparnas skolundervisning i äldsta tid. Stockholm.
- Wikmark, Gunnar
1979 Pehr Högström. En storman i Norrlands kulturliv. (Bidrag till Kungl.Svenska Vetenskapsakademiens historia, 15.) Falköping.
- Wikström, Sten
1982 Norrbotten en studie om gränser. (Tornedalica Nr 38 1982.) Luleå.
- Wåhlin, Christian (utg.)
1807 Handbok uti Svenska Kyrko Lagfarenheten, innefattande Sammandrag ef äldre och nyare Kongelige Författningar samt andre Stadgar... Lund.
- Öberg, Ingemar
1979 Mission och Evangelisation i Gellivare bygden ca 1740-1770. (Kyrkohistoriska Arkivet vid Åbo Akademi, Medd.nr 7.) Åbo.
- ÖNH
1962-1974 Övre Norrlands Historia, I-IV. Westin Gunnar (red.). Umeå.

F Ö R K Ö R T N I N G A R

AAA	Acta Academiae Aboensis.
Dlr	Daler.
EMZ	Evangelische Missions-Zeitschrift.
HT	Historisk Tidskrift.
HSB	Nya Handlingar rörande Skandinaviens historia.
JVI	Jukkasjärvi.
HDA	Härnösands Domkapitels arkiv.
HLA	Härnösands landsarkiv.
KDL	Kungl. Direktionen över Lappmarkens ecklesiastikverk.
KL	Kyrkolagen.
Kmt	Kopparmynt.
KSSH	Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar. Acta Regiae societatis Skytteanae.
KÅ	Kyrkohistorisk Årsskrift.
Llk	Luthers lilla katekes.
NTU	Nordisk Teologisk Uppslagsbok.
RA	Riksarkivet.
Rdr	Riksdaler.
SKH	Svenska Kyrkans Historia.
SKST	Suomen Kirkkohistoriallisen seuran teoksia.
SKSV	Suomen Kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja.
SL	Bidrag till kännedom om de svenska landsmälen och svenskt folkliv.
Smt	Silvermynt.
SSSKH	Samlingar och studier till svenska kyrkans historia.
STKJ	Suomen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja.
VAB	Kungl. Vetenskapsakademins bibliotek.
ÖNH	Övre Norrlands Historia.